

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1974 — Ч. 10 (166)

Е. АНДІЄВСЬКА: 3 НОВИХ ПОЕЗІЙ

**Р. РОСНЯНСЬКА: МОЇ ЗУСТРІЧІ
З ЄВГЕНОМ СВЕРСТЮКОМ**

Д. КОЗИЙ: "І СВІТ ПІЙМАВ МЕНЕ..."

Д. СОЛОВЕЙ: ПОЗІР У МИНУЛЕ

О. СОЛЖЕНЦИН: МІНЯТИ ДОЛЮ!

**А. КАМІНСЬКИЙ: "ЖОВТНЕВИЙ"
АСПЕКТ "ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ"**

**"SUČASNIST" — OKTOBER 1974
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"
З СЕРІЇ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

МИКОЛА СКРИПНИК

СТАТТІ Й ПРОМОВИ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Упорядкував Іван Кошелівець. Мюнхен, 1974. 272 стор.
Обкладинка Якова Гніздовського.

Другий том студії Івана Кошелівця про Миколу Скрипника (1872-1933), провідного радянського діяча, наркома освіти в 1927-1933 роках і заст. голови Раднаркому в 1933 році. До книжки увійшли важливіші писання М. Скрипника про обстоювану ним розв'язку національного питання.

Ціна 7.00 дол.

ІВАН БАКАЛО

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЛЕНІНА

Мюнхен, 1974. 212 стор.

Остання праця померлого 1972 року українського еміграційного економіста й історика Івана Бакала з аналізою ленінської національної політики, почавши від встановлення радянської влади через період централізованої держави і диктатури Сталіна аж до теперішнього колективного керівництва КПРС. В додатках надрукована бібліографія його праць.

Ціна 6 50 дол.

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ
Від селянської революції минулого
до робітничої революції майбутнього

Мюнхен, 1974. стор. 216

Нова книжка есеїв А. Камінського, автора книжки з історії української політичної думки *На новому етапі* (1965), студій про актуальні питання революції *За сучасну концепцію української революції* (1970) і *Динаміка визвольної боротьби*. (1973).

Ціна 6.50 дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1974

Ч. 10 (166)

**РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ
МІЮНХЕН**

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в "Historical Abstracts"

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ІЗ НОВИХ ПОЕЗІЙ

З ЦИКЛУ "НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ"

Емма Андіївська

■ I

Добрий вечір, самотності!
Ось кухоль, ось кінь мій, ось моє серце.
Путь моя фіялкова,
Помисли, місяцем сточені.
Не кажи: десь за горами.
Кажи: тут, сьогодні, опівночі.
Сьогодні. Зараз. Ніколи.

■ II

Камінь? — Важче від каменя.
Кров? — Болючіше всіх ран на світі.
Вихор? — Попеліє душа, прірвою зяє розум.
Ніколи. Ніде. Ніколи.

■

Рідний із найрідніших,
Ім'ям помаранчовий і перетинчастий,
З душею, завиненою в каченя.
Кажуть: "Дорога", думаючи про смерть.
Кажуть: "Випадковість", думаючи про воскресіння.
А ти все ще в пелюстці.

Мачинами обвішали світ,
Засвітили кадильниці для перепілок.
Ховрахам дали зеленоногого поводиря.
Крізь болота й урвища
Понесла трава скриньку
З власною тінню.
Видзвонює глина: "Не вір місяцю,
Він і в помислах
Насаджує стокротки".

Привид ходить із зіркою в руці, —
Ліхтарі розібрали ще в минулому столітті. —
Ворушить квочку із сонними курчатами,
Та всі Гамлети втупились у скриньку телебачення.

Білять зір, будівлі, повітря.
Вікна, що продукують
Хмарини й жінок
З гусячими стегнами.
Сусідка на бальконі тримає конячу голову
Замість килима
Й питає Всевишнього:
Я кожного вечора майструю Тобі виступці
З яблуневого цвіту.
Чи Ти волів би,
Щоб я не літала на яблуці?

Ти сам. Ці двері останні і перші.
Там за шатрами зміна династій,
Зміна стебла, і зміна пам'яті.

Тут нема проміжного.
Хльоскають крила і ломлять хребти наймолодшим.
Царство самотности — охровий вихор
З блідою скойкою милосердя.
Ти сам, — решта відлуння пустелі.

■
Хто ти, провіснице тьми і паростків?
Хто ти, найближча, найдальша, по той бік?
Яблуко Гесперід? — Навколо Аїдів присмерк граната.
І лише твоя рука, що воскрешає мертвих.

■
Берег, тугіший від шкірки помаранчі.
Натовп без долі й призначення.
Ім'я з малої, ім'я з великої літери.
Із покоління в покоління
Передають, замість серця,
Гудзики від старої камізельки,
Примовляючи:
Лише ми вільні від забобонів!

■
Кущ — замість ока, сідло — замість нюху,
Горлянку — розвісив у сусідньому дворі.
Кажуть: наглядач незримих паростків,
Подейкують: син краплі й гусячого вирію,
Приятель верби й будівничий мороку.
Бо кожного ранку на моріжку — самого нема,
А капці ходять: укладають погоду.

■
Маківка слова, стебло гніву.
Була хмара, і вже самі пелюстки.

- 6 Віддалі між тичинками, віддалі між галактиками.
І тільки пощо
Червоне павутиння вкриває заплаканий білок?

Гарцює верхи на брові,
Калатаючи карасем по зеленому панцирі.
Кінь без тулуба, самі копита.
Натомість змія, суцільні горлянки,
Ходить на хвості, гукаючи:
Де ти, Юріє Переможцю?
А Юрій бавиться,
Сипле сіль і припадає на ліву ногу:
Сідай на метелика,
Поїдемо до моєї баби в гості,
Скуштуєш болотяних вареників,
Що відкривають мову мерців і трави.

Гарбузові флейти, горіхові дзвіночки —
Один поперед одного до виднокола.
Той — драбину до місяця, цей — драбину до раю.
А мені — аби до серця приступці.

ПОЛТАВА (II)

Олекса Ізарський

5

Полтава — сонце над сніговим простором, після весінньої зливи й у дощову днину восени, і тепер влітку.

Зранку сонце заливало рямку з квітів попід дімком, довкола подвір'я, зеленого килимка. В обідню пору воно кинулося на Віктора й Льюку — захотілося "обливатися". — Побігло чолом, по обличчю й по руках. Взялося братів посліпити, залоскотати.

До нестями близько засвітилися ще дошкільні дні й учнівські роки: на середнеба поволеньки сплигло в Сонгороді залишене сонце. Та он як! Та он яке!..

У полудень сонце перейшло на пішоход у кривому та ще й перевернутому в долину провулкові, заглянуло в шибки просторих вікон. А сідало воно щовечора не в сади проваллям, у нього поспішали тіні, а за гору, за червону бляху школи, за осокори й тополі діброви на видноколі. На побляклому небі тоді з'являвся розпечений гнітик, головка вогника, зірка. Довкола кам'янички з пересохлими дверима, колись мальовано їх жовтою фарбою, починали вирувати аромати, — розпливалися озерами, незбагненними, таємничими, збігали в яри струмками, спадали річками, каскадами, теж уявними, й стрілчастими мостами, наче веселками, здіймалися в небеса, понад місто.

Безконечні, незчисленні такі мікрофільми пам'яті — полтавські вітражі, панно, гоблени. Будь-який з них легко побільшується й набирає, дійсно, природного розмаху.

Щойно проминула денна спека. Під вечір кімнати наче добре протоплені, — тільки от усі вікна навстяж... А перед північчю знявся шелест листя й пройшов косами дощ. У садах заблистіли дощові сережки. На світанку розгорілися

8 концерти птиць, ранком порозкривали очі й уста — квіти.

Віктор і Льока довго стояли поруч на межі свого подвір'я й крізь дротяну зогорожу любувалися заростями садів на узвозі. — Напрочуд важливі й дорогі враження. До чого цікаво переважувати їх без ваги, без терез!

Дійсно, найглибше проросли в серці проліски та фіялки? весна? Біле гілля ямину, китиці бузку, зеленкуваті парашути бузини? Передпокій отже літа? Чи айстри, хризантеми? Не цвітіння, а врожай, осінній розмай барв?!

Раптом Віктор, задоволений, прояснений, сказав братові:

— Мені навіть серед дня здається, що настає кінець терпеливості! Вже до нестями дратує мене повсюдна двоїстість почувань, понять і речей. Можна сказати — двоїстість суцього, світу, два кінці палки... Тепер я намагаюся сам себе обхитрити, — двоїстість розглядаю як бар'єр на шляху до мети, і як людське багатство, як підґрунтя мистецької творчості!..

Від несподіванки Льока, бідний, розгубився. Разом з Віктором він упивався зеленню садків і соняшною піною, вибирав оком вогняні віночки на листі й сагайдаки проміння... Насправді братові слова були вибухами, які освітили чорне поле нежданих думок. Льока не міг негайно перекладати мову цих почувань на мову життєвих досвідів і розуму. Погляд його очей підтверджував згоду, цілковиту. Та не спромоглися розкритися його уста.

Віктор захлинався:

— Я ходжу над Крижаним океаном, а мене хапає тропічна лихоманка! —

Льока скривився від болю.

"Не треба! Не треба!" — намірився він попрохати. Сам він ладен був уже на все, готовий до всього. Навіть померти без переляку й гістерики. Адже світова війна була закономірністю, логічним завершенням двох з гаком десятиріч ідіотських експериментів і взагалі незбагнених безумств.

Льока надіявся лише на сприятливий розвиток воєнних подій та на чуйність Лисенків, на їхню поміркованість, на обережність їхніх вчинків.

Але все це, рішуче все, відомо без пояснень, відчував і знав також і брат. Як і кожен у їхній родині.

— Гострота переживань, — додав київський філософ, — збоку сприймається людьми як глупота чи гістерика.

Така краса, такі квіти, а на душі тоскно. Бракує певности й спокою! Чого мені закортіло на першому тижні війни! ... Кому просто страшно, що його нарід розплатиться кров'ю за свою непідготованість до війни, багато хто злякався за своє життя, проте зрадів світовій бурі, аж пихтить від захвату вічно юним всесвітом, маси вояків і несподівано захоплених вогняною повинню мирних жителів України полягли вже на полі бою або й по власних хатах... Не добираючи — ні за віщо, ні від чиєї руки навіть...

Свій "герматизм", вимушений і разом з тим природний, увижався Вікторові трагедією, не так особистою, як національною. Адже це був час сподівань і перебудови Європи й світу. Тільки: про що свідчила його непричетність до подій, його бездіяльність? Що його довкілля, його суспільство, його батьківщина вже, без війни, руїна?! — Не дарма свого сучасника Віктор уявляв як безголову й безногу статую посеред вирубаной алеї, посеред вибоїстого шляху історії. Бовдур! Бовдур!

Часто порівняння складалося інакше — шмаровоз, мармиза. — Таке здрібніння! Така примітивізація! А значить — безвиглядність, безнадія. —

Захід — Вікторова схованка, Вікторова зваба по сьогоднішній день. Але звабу цю, можливо, доведеться ще покутувати. Можливо доведеться назавжди розпрощатися з Україною, востаннє зиркнути на її тяжку постать, на її велику й чорну спину... Не злякаюся? Не пожалію?

У *Серафїмі* Бальзак обмовився істинними словами: "Вітчизна, подібно до обличчя матері, ніколи не налякає дитини". А обличчя чужинки? Німеччини, Франції?... Чи сподівана, в добрій вірі виплекана уявою, добродійність Заходу, цілком згідно з сентенцією Брунет'єра, не схожа насправді не великий злочин, на тотальну руїну, на поновне обзакровлення України?! —

В такому разі протиставити Німеччині й Заходіві вже давно знайому, Росію, Схід?! — Хто з нас піде цим шляхом? В надії на чюю перемогу? Чого?! —

Момент безконечно довгий і болючий: Віктор сам себе узрів посеред Європи. Чи не в Мюнхені, а може в Парижі. Змаліли, зіграшковіли вже й наскрізь пересохли враження дитячих років і молодости. Давно вже покостеніли й вкрилися пилом і Полтава, і Київ. — Віктор ще згадував університет і перші свої твори, а душа вже давно не

10 обзивалася. При умові, що його літературна праця стане пародією на саму себе, що нікому буде його читати, Віктор писатиме на чужині до самої смерті...

Адже мистецька творчість легко перетворюється на один з ґатунків зречення життя, набирає форми компромісу між животінням і дієвим буттям.

У мистецтві, літературі й поезії у першу чергу, важливо, чи творця задовольняє життєвість і правдивість, об'єктивність і класичність створеного ним світу, чи він прагне до бою за свої мрії й ідеї. Або людина гріється на сонці, живе буднем і пише книги, або людина тричі на день помирає і тричі народжується на своїх барикадах. — Чи мистецтво це не згустки тепла й енергії, не пориви шляхетного серця й талановитого мозку?! —

Віктор побачив сам себе., на схилі віку, ледве не старим! Побачив і збагнув, що побудова власного світу рівнозначна з вичерпанням сил, з безконечною — що талановитішою, то гострішою! — індивідуалізацією, з осамотнюванням. Наслідком цих досягнень завжди було й буде завжди: нікому з людей не пасувати, нікому не підходити, усіх зустрічних у житті невільно дивувати й дратувати. —

Віктор глянув на здивованого, на переляканого Льюку й зрадів, посміхнувся. — Полтава довкола, безмежний набір дивовижних світлотіней у садках, у "віниччі". Сам він молодий, зовсім юнак, а Льюка — підліток, хлопчик.

З критого ганочка на три східці на зачарованих братів гляділи Ніна — й обабіч — Люба Левінсон, Ляля Сорокіна.

6

Не було сумніву, що Ніна Бондарчук і Люба Левінсон чудово зрозуміли Віктора. Спочатку господав щиро зрадів гостям. Але в наступну мить він пригадав надзвичайно прикрі сценки... Ніна до такої міри ненавиділа Любу, що відмовилася з нею познайомитися й оббігала ровесницю десятою дорогою. Принагідно згадуючи про її існування, втрачала голову, дурманіла й звіріла, обіцяла собі викреслити з пам'яті й Віктора, не лише його "біблійну красуню". Але що ретельніше Ніна розганяла масну сагу настрою, то швидше оживав перед її очима й глибшав портрет її суперниці.

Люба, безсумнівно, сміялася з неї, знущалася. Під

антрацитовим блиском зачіски світився ліхтар еспанського чола. Самі не мали спокою й тому не дарували його нікому насмішкуваті черешні очей під окулярами в чорній оправі, її то стримані й таємничі, то веселі й нахабні губи, її ніжні, подитячому рожеві щоки.

Ніна мусила замислитися. Люба з шкільних років вражала її, дратувала й захоплювала, незалежністю, свободою. Це була чужа Ніні впевненість у щасливому збігові космічних сил і земних обставин. І самовпевненість, звичайно. Проте Люба була не циганкою, а справжнім математиком. Її розрахунки, від зовсім дрібних до безконечно великих, справджувалися в передбачені терміни, а підтверджувалися щодня. Саме тому дріб'язкові несподіванки в людських закомірках, прояви людського дивацтва й глупоти збуджували Любину енергію, радували її. Буденщина — тільки матеріал для приміток, так би мовити, до вже закінченої дисертації. Вони — не так додаткові турботи, як пилінки буття, як привід до сміху.

Люба справді надто глибоко розуміла життя, щоб опинитися в складному становищі, збентежитися, розгубитися. Крім того, вона талановито, ще легше, ніж ускладнювала, зручно, дотепно й точно спрощувала речі, думки, людей.

...І раптом Ніна зустрілася з Лялею й Любою перед дверима Лисенків. Бабуся провела їх світлим коридорчиком і через темну кухню на критий ганок. Посміхнувшись, вона кивнула головою на Льоку, зачудованого літньою дниною, на Віктора, замороженого африканськими джунглями.

Льока, хоч як обрадуваний, першим ділом подумав про втечу. Між іншим, він часто зустрічався з Любою на вулиці, перед лікарнями, і в Йоганни Карлівни Кеніґсберг, у їхньої "німкені", але досі не був знайомий з нею. А Віктор заіскрився й ладен був затанцювати. Правда, вмить він дещо пригадав, але запросив гостей до їдальні й знову засяяв. — Бабуся зразу подала на стіл блюда вишневого киселю й парадну цукерницю.

Віктор і Льока знайомі з Лялею вже з дня переїзду Лисенків у провулок: уже декілька років. Люба — щонайменше з першої класи початкової школи: втричі довше. А Ніна щойно з другого курсу університету. Ляля не пустила її до Лисенків, наврост затягла її з морозу до себе

12 в мешкання й пригощала, бідну, книгами до десятої ночі. Дружбу з Ніною вона проголосила, так би мовити, декретом. І за жодних умов не визнала б вона невдачі, не стерпіла б непокори. Без будь яких застережень і навіки разом! Немов би Росія з Україною!

За столом Віктор швидко перетворився майже в такого тишка, як Льока. Ледве не поринав у кисіль з головою, не ховався в блюдце. Ніна довго гнулася до столу, немов би пальцями шастала по підлозі, підпирала голову кулачками й посоловілими очима дивилася в вікно. Так, як це вона робила у школі й у Києві на лекціях. І на безконечних зборах. Тільки Люба, щаслива, посміхалася: безсумнівно, перебирала в пам'яті жидівські жарти. Невже її радувала — чи смішила? — тонка та чуйна грубіянка, розумна дурепа?!

Ляля, навіжена, галасувала з невчасним захватом і небезпечною відвертістю на весь дім, на цілий провулок. Дівчина, здавалося, саме пропливала то повз чарівні осяяння, то крізь густі тумани розбурханої уяви. На свій кшталт Ляля бувала підозріливою й обережною, навіть боязкою.

Але частіше — довірливою. Вона легко забувала про досвід, правила й принципи, зате охоче, хоч на мить, хоч на годину, віддавалася почуттям і раділа цьому забуттю.

Це її щастя — бути готовою й дійсно та дослівно піти у в'язницю чи й на страту, лягти в домовину чи й у братську могилу за друга свого, за ближнього. Її думки й почуття двоїлися й троїлися безмежно, аж до нестями й огиди, а проте були на світі також несприйнятливі для неї хвилі сумніву в близьких, підозріння їх у гріховності.

Ляля взялася перелякати не лише Лисенків, бабусю, Льоку й Віктора, а навіть Ніну Бондарчук: нестримно ляскала язиком. Її так і надили найпекучіші питання дня й світової історії: Росія — Німеччина, росіяни — німці.

Ляля, нічого не думаючи, нічого особливого не підозріваючи, гучно нагадувала Вікторові їхню минуло-річну розмову про російський месіанізм у російській літературі й філософії, про російський націоналізм, расизм і — що за милий неологізм! — нацизм.

Вона точно пам'ятала наведену товаришем цитату з Федора Достоєвського: "Недалекий час, коли дворянином стане весь російський народ". І зовсім по-прокурорському вимагала від нього подання джерела й навіть, фактично, виправдання Достоєвського й Росії.

Віктор не просяяв, не посміхнувся. Наче перед судом, наче на допиті, він з великою охотою пояснив "непорозуміння". Наведені слова Достоєвського взято з *Подростка*. Тільки Ляля не запримітила їх — вони з французького тексту повісти... Чи, власне, роману?.. Це раз. А, подруге, висловлена цими словами думка характеризує не так світогляд Достоєвського, як героя книги — Версілова. Щодо Росії, то, справа ясна, самому духові її чужий націоналізм, чужий їй і расизм...

— Так тобі й треба! — від дверей глянула на Віктора розгнівана в душі бабуся.

— Вітаю, вітаю! і прошу мати на увазі, мій голубе, з ким ти навперейми чешеш язика! — зиркнула на приятеля Ніна.

— Ти з цією дуркою ще не до того добазикаєшся! Погубиш родину! — безумовно подумав Льока. Він так закипів, як ще ніколи досі, ніколи в житті, проте не втрутився в дурну, в безпредметну, в небезпечну розмову.

Подібне плескання язиками та ще під час війни, посеред України, в Полтаві! Та воно скидалося на мару, на сон!

За столом Льока сидів сиднем. Уподібнився до каменя. Думки його прояснялися дуже поволі. Хмара пристрасти сповзла за обрій свідомости.

З самого початку дружби чудно було: що у Віктора спільного з Лялею? Про віщо свідчила вона, про духову винятковість чи нерозбірливість, про силу й незалежність чи про слабкість братового характеру? Притаманна Вікторові своєрідна скаля вартостей і зацікавлень чи — художня натура! — легковажність?!

Сам він, Льока, унікав роздумувань про чудернацьку сусідку. Вважав її за поверхову особу, себе самого — за байдужого. Дивно лише, що його вражала братова приязнь до Лялі, як також мамина нашорошеність, власне, цілком відверта ворожість, і непослідовність батькового ставлення до дівчини хворої на сухоти й гидкої. На щастя чи на нещастя, була вона також напівчужинкою. Що значить у таких справах "напів"?

Згодом Льока натрапив на теплу, навіть на гарячу течію почувань і думок. Не треба затруювати мозок і серце, не треба нічого перебільшувати, не треба каламутити й братового настрою. А треба Віктора зрозуміти, збагнути природність напластунів його приязні, його, так би

14 мовити, прийняття довколишнього світу. Життя потрібно й безпотрібно зводить і розводить нас з людьми, з практично наявними.

Далеко не все треба в житті прояснювати й спрямовувати. Багато чого в житті треба стерпіти або й не помітити чи обійти.

Льока спробував посміхнутися: так по-старечому ліпилися в нього думки. і помітив, як ніяково, як тихо стало за столом. Лялю, безперечно, налякав несподіваний відступ приятеля. Коли це став він з нею таким обережним? Невже Віктор не довіряє Любі Левінсон?!..

Щоправда, у власному мешканні, серед своїх рідних, Віктор завжди ледве блимав, був просто Віктором Лисенком, а в неї, у Лялі в кімнаті, — спалахував попід стелю, в небо...

Не треба було, звичайно, чіпати Достоєвського, клятого епілептика, й Росії! А добре, що вона, дурка, не взялася демонструвати перед Любою настроїв і переконань полтавських українців, що вона не "обговорила" дотеперішнього перебігу війни або становища, для прикладу, німецького й європейського жидівства в Новій Європі.

Любина чуйність, її вроджена м'якість чудово пасували до Лялиної неврівноважености й різкості. Сила Любиного характеру не давалася Лялі взнаки навіть у дитинстві: знущання над розкошляною сусідкою не було і в гадці. Щоправда, трактовано її як вийняток, як безневинну чудасію. Бо людина з неї надзвичайна, у доброму й у злому.

Але Люба теж ужилася в строкатий і буйний світ приятельки до такої міри, що вже щоденно потребувала її нежданих суджень, вогняних пристрастей, святих поривів і карколомних вчинків, дивацтв. Часом вона іронізувала. До речі, артистично, весело й влучно. Без тіні роздратування чи зла. Для образи не залишалось місця. Регіт заставляв їх завжди удвох.

Поміж їхніми будинками, у провулку над урвищем і на Стрітенській насупроти диспансеру й лікарняних городів, звивалася стежка, у широкій рамі кварталів ріс чотирикутник яблуневого саду. Тут у літню пору й зимою, навесні й осінню пробігала десять разів на день Ляля, риженька й круглоголова дівчинка з довгими руками й ногами, а двічі на місяць — чорноволоса, чорноока Люба, гладуха.

Надміру заброньована жиром і налита терновим соком, вона посміхалася вибачливо й жартувала, бездоганно, по-дорослому, явно й таємно використовуючи при тому одеський фолкльор, образи жидівських анекдотів.

Ляля щодня поспішала через садок на Стрітенську, хоч знала, що там доведеться засісти за домашні завдання: Люба дні свої й вечори просиджувала за обіднім столом у порожньому мешканні. Правда, у Люби завжди можна було й списати задачі та інший непотріб, а потім скочити до міста, в бібліотеку або замкнутися в своїй спальні й читати до світанку.

Люба найперша учениця в класі. Ляля — з другої половини, з найгірших. Люба вивчала німецьку мову в Йоганни Карлівни Кеніґсберг, англійську в москвинки Болотіної. Ляля теж учениця Йоганни Карлівни: підучувала німецьку мову, щоб закінчити десятирічку й вступити до Московського університету на історичний факультет.

Ляля звикла задовольнятися крихтою Любиної відвертості. Пучка її признання пам'яталася на протязі багатьох місяців, років.

А трішки смутила її прихованість Любиних думок. Сьогодні Ляля зиркнула й під щедрою та пишною посмішкою Люби запримітила розчарування, жаль, справжній біль. Люба даремно пішла до Лисенків з Лялею! Їй треба було обійтися без пискливої й безглуздої супутниці!

Одну мить потрібно було Лялі, щоб перемогти каяття, стримати сльози. Вона зразу розреготалася й перевтілилася в манюсіньку дівчинку: схопилася з-за столу й почала тягти цілком дорослу приятельку за руку, вмовляла заглянути з нею до сусідньої кімнати, до книг. А Люба не сердилася на дитину. Люба, мов троянда, спалахнула, засяяла, засвітилася.

Віктор і без слів наговорився з Любою. А біля строених полиць вони разом присідали до російських, німецьких і українських, до м'яких томів, білих і жовтих, французьких видань, класиків і новітніх авторів. Стало зовсім приємно на душі.

Ніна, — замислена чи забута? — теж перейшла до Вікторової кімнати й присіла на ліжко з альбомом *Роден* на руках. Ляля захоплено репетувала, хоч її ніхто не слухав. До неї тільки посміхалися. Залишені у їдальні напризволяще —

16 розійшлися. Бабуся гріла на кухні обід. Льока, ще стурбований, власне, скаламучений, опинився в своєму закапелку на ліжку.

Несподівано в дверях з'явилися батьки. Обоє, слава Богу, в чудовому настрою. За ними рожевів уже й Льока. Значить, маму ще обминула мобілізація! Значить її залишено ще в "Богоугодному заведенні" й наказано очолити, як передбачалося, жіночий відділ у клініці Червоного хреста!

Віктор ладен був від радості заспівати, закричати, проте стримався й жартома представив їм гостей і навіть Льоку.

— Прошу знайомитися! Ніна, поліглот, студентка в відставці. Ляля Сорокін, шибайголова, колишній історик. Люба Левінсон, засновник хемії. Є така наука. Льока, мій брат, теж недоук, кобищанський розбійник.

Батьків цікавила Люба, донька маминої співробітниці, дівчина непересічних здібностей, Вікторова знайома, навіть "симпатія". Проте, гості вже поспішали додому. На обід удалося затримати лише Ніну. Тато сказав, що їм треба серйозно поговорити.

Під час обіду Ніна тільки дивилася в тарілку, але не помічала, що вона їла. Вона поглядала на Лисенків, навіть відповідала на їхні запитання, проте бачила з дитинства знайомі обличчя на тлі київської панорами...

Наказ по університету згуртував студентів у робочі частини. А Ніна закінчила іспити й поїхала додому: просто не підкорилася, вийшло. Бо жила не в гуртожитку, у дядька!

Місто, до нестями збуджене, сповнене пристрастями, обрадуване й перелякане одноразово. Старі вулиці й вікові парки раптом помолоділи: виявляли й приховували свою суть, свої надії.

У Києві люди навпрост линули до людей. А поруч: люди боялися людей. Уже відоме було, що німці розбили, здається, Четверту російську армію й прорвалися в берестейському напрямку на двісті кілометрів. Це за добу чи дві.

У Києві говорили, що німці обходять Галичину з півночі, швидко йдуть на Рівне. Під загрозу оточення ставлять цілий Південно-Західній фронт. Ніхто з київських українців не сумнівається, що росіяни блискавично звільнять Західню

Україну й Західню Білорусь, що росіяни швиденько 17
опиняться принаймні за Дніпром.

Перед Нініним від'їздом у місті пройшла чутка, наче німці вже оточують Менськ й успішно ампутують Прибалтику. Можливо, поспішають на Ленінград. — Тиждень війни, — зауважив Льока, встаючи з-за столу.

Було в парі цих слів багато різноманітних змістів. Це могло бути стримане захоплення німецькими успіхами. Це могло бути також попередження: з багатьох причин не було ще місця для радості. Адже не відомо ще, чи початкові перемоги німців не поглине російський контрнаступ. Не відомо також, що німецька перемога обіцяла Україні.

Всі, що сиділи в Лисенків при столі, зиркнули на юного Талейрана. Бо всі тут присутні в однаковій мірі раділи й сподівалися, в однаковій мірі також сумнівалися й чекали, чекали на найважливіше.

Коли Віктор і Ніна вийшли з дімка в провулок, широчезна долина в них під ногами ще ясніла, гігантське сонце над горою з тополями ще не розтопило обрію, — наближалось.

7

Віктор і Ніна так спішно обминали повідривані дошки пішоходу й гвіздки та гаки на його перекладинах, так рішуче звернули на Садову, наче вони спізнювалися на лекції або на працю. Поспішали вони, ясна річ, до Франкового парку, на побачення з чорними дубами. Від Келінського проспекта — це дерев'яні ґрати в цегляній рамі й зелена брама. Від садівництва й квітництва в долині це дротяна загорожа в непролазних заростях бузини й вишні-дички. Короткі боки рівнобіжника межують з садибами, здичавілим садом.

До Івана Франка приходили вони в гості й п'ятнадцять років тому, ще в віці Червоної Шапочки. Зимою й напровесні потрапляли в парк не через браму на Келінському проспекті, а з Садової, на розі з Кам'яною, через подвір'я, власне, пустир довкола школи сліпих. Там випадав найпишніший у Полтаві перший сніг. Там на узвозі й на дні долини розквітали найперші в Полтаві проліски й фіялки.

Пинькуваті коренища дубів і навіть лави вздовж алей і довкола дерев велетів — ніжки звисали як з килимка-літака! — були дуже тверезою дійсністю й одноразово казкою.

18 Такою ж звичайною й таємничною здавалася Віктору його приятелька Ніна. Вона ніколи не відпускала маленького фантазера надто далеко або надовго, проте прислухалася до нього тільки одним вухом.

Віктор читав їй свої вірші й — частини грандіозного роману! — оповідання або ходив за дівчинкою слідом і безнастанно говорив про свій намір перекласти *Фавста* на українську мову й епос Г. Келлера *Зелений Гайнріх*. Несподівано Ніна казала Віктору: "Ромашка біла" або "Жовтий буркун". Назви безлічі квітів і рослин вона знала з пелюшок, з колиски. Від своєї бабусі.

Віктор рано почав говорити Ніні про замір цілком свідомо зводити рідну літературу, культуру. Часом вона, здивована, аж ніяк не могла збагнути його захоплення й відчути масштаб його відкриття.

Раз у школі, на великій перерві, Віктор навпрост ошелешив дівчину: захлинаючись доповів їй про грецького філософа Анаксагора й про його вчення про заміну божества людським розумом. Ніна мовчки засунула Вікторові в рот цукерку, ракову шийку. Подібні нісенітниці не цікавили її тоді, як дивують її ще й зараз.

Настрій був рясний. Думка була багатоліка. Душам учувалося тріпотіння крилець за спинами як у Віктора, так і в Ніни. Ще раз на полтавських обрях марилися шоломи. Вчувалася важезна ступа історії.

Сьогодні нанівець треба було розуміти і жарт, і примару трагедії. А велетенські події збуджували й наливали змістом цілі пласти давніх і свіжих почувань, звичних і несподіваних думок. Час був підсумковий, для збирання врожаю й сумлінного надолуження прогаяного. Осінь на початку літа.

З ранку до вечора готувався Віктор безбоязко зустріти удар у груди, в серце. Та весь час у голові в нього гніздилися також жарти й дотепи. Душа так і збиралася в кулак, у камінь, так і линула в голубу безконечність, розпливалася.

— Содової води з вишневим сиропом чи навпаки? — серйозно запитав Віктор. А в Ніни не було сили навіть запримітити жарт. Це було ранком на станції.

— Піологія? Так зветься наука про коней? — запитав він у Ніни тепер, увечері. На Садовій повз них проторохтів віз на височезних колесах. А на ньому оберемок дров, лантух

вугілля й мармуровий умивальник, безсумнівно, залишок 19
"колишньої розкоші"!

— Пієологія? Вперше чую. Та звідки... — щиро здивувалася дівчина.

— А ще не так давно по всіх кіннотних школах, по всіх кіннотних корпусах...

І Віктор розреготався. Ніна підтримала компанію, а потім узяла глузія під руку. Ледве втрималася, щоб не покласти голову на його плече, не притиснути чола до його щоки. З дитячих років так добре знане явище: слідом за хвилями сліпої впертости й кам'яної настирливости на неї з чотирьох сторін світу так і линула щира поступливість аж до межі з самозреченням і навіть самозапереченням. Виринали також невибагливе всепрощення в парі з легковажною безтурботністю.

У Ніниних грудях засвітилося, замерехтіло ціле небо ясноти. Справжнє ворогування й примарні образи, незадоволення й докори надовго опинилися під дном душі.

Ніна рада була пірнути у Вікторове кипіння, як у найближчі його наміри, так і в далекосяжні задуми. Не дратувала її зараз ні самоаналіза, ні філософія, вона ж "абстракція". Хоч більшість цього добра була їй нудною. Дещо в його роздумах чуже їй, навіть вороже.

Вікторові національні почуття Ніна поділяла цілковито. Вікторові ідеї цього пляну захоплювали дівчину. Були — несподіваним відкриттям Америки, несподіваним збагаченням, горою щастя в найчистішій формі.

■
Особливо чітко запам'ятала Ніна шкільну екскурсію на Шведську могилу. Потрясла незалежність Вікторового мислення. Вразила красномовність його, образність вислову, пристрасність.

Віктор силоміць витяг її, розчулену й розгублену, з натовпу й примусив її втекти з "громадської панахиди" перед пам'ятником російським солдатам у степ до гранітного надгробка шведів. Там, за шляхом, він пояснив приятельці, що під Полтавою українці билися по боці Карла XII, що під Полтавою забито й поховано стару Україну. То була остання надія України залишитися з Європою, вийти на звичайний для Заходу шлях розвитку, життя, історії... З тої ж причини, запевняв хлопчик, саме в Полтаві, на цих

20 кістках, воскресла Україна. Власне, наше нове слово, нове письменство.

— Полтавці найпевніше почувають вроджені хиби й наші національні можливості, гидоту наших вад і велич наших завдань, — сказав раптом Віктор. — У нас заряд національної свідомости з найглибшим на всю Україну корінням, з найглибшою передісторією чи підсвідомістю. У головах наших гречкосіїв найперше загорілася ідея держави! Усі розмови з Віктором творили, фактично, єдиний потік, багаторічний монолог. Бо діалог у них виходив жалюгідний. Проте Ніна чудово пам'ятала безліч з них, з намагань поглибити й ще раз поглибити дивно самозрозумілі поняття. Звичайні люди про все це навпрост здогадуються... Наприклад? Що не дано людині вибирати собі долю. Дано — приймати її з усіма несподіванками її, таємницями й тяготами. Що народи щасливі й багаті саме потраплять у трясовину, коли ми, небораки, з боями вирвемося на вільне життя, зацвітемо.

До речі, вже в Києві, в університеті, раз Віктор знайшов Ніну в літературному кабінеті й пошепки доповів їй над вухо, що півгодини тому він знайшов ще одну Шведську могилу. На Крцаниських горбах на південь від Тбілісі, на правому березі Кури, де військо останнього царя Грузії Іраклія II, 11-го листопада 1795 року, знищене було перським шахом Ага-Магомед-ханом. Трапляються ж історії, такі схожі, хоч — різні.

А сто разів ще в Полтаві й сто разів уже в Києві Ніна плакала. Тільки чи помічав Віктор її незадоволення, її розчарування, її мовчанку, протест?.. Була це сліпота? Був це егоїзм без кінця, без краю?! Чи було це brutальне рішення не помічати надто буденних жадань? А може, "шляхетний порив" просвітити подругу, вирвати її з темниці, відірвати від плуга поденщини, випустити її на всесвітню волю мислей, самодостатніх думок?!

Ніна щодня сподівалася, що Віктор обійме її. Чекала, що поцілує. Та Віктор зустрів її в школі, заходив по неї в університеті, щоб незчисленними фактами проілюструвати, для прикладу, свою теорію про два кола людського життя: незбагненне внутрішнє й начисто спрощене, вирівняне природою, великою демократкою, — зовнішнє.

Ніна кохається в музиці? Любить Чайковського?.. Так от, за сорок чотири дні життя у Фльоренції Петро Ілліч написав *Винуву даму*. Це внутрішнє життя композитора. Хто

спроможеться зрозуміти його, наблизитися до істини? Та мало кого воно й цікавить. А другий бік справи — нотатник слуги Чайковського, Назара Літрова. В ньому зі свічкою в руці не здибаєш нічого значного, навіть просто цікавого. Стосовно трагізму внутрішнього життя мистця це — бігун, антипод, карикатура, фарс. Це звичайнісінький людський будень. Петро Ілліч, мовляв, снідав, працював, обідав, працював знову, виходив на прогулянку, вечеряв і — ліг спати. Ха-ха-ха!

Ніна й музика! В Полтаві біля струменту, фортепіана, висіли в неї портрети Шопена і Чайковського. До скла книжкової шафи притулили носи статуетки Вагнера і Лисенка, Гріга і Сметани. У Києві Ніна відвідувала концерти, була в опері. В Полтаві й у Києві вона трохи грала, трохи співала.

І Віктор чудово розумів поверховий або родинний характер її обдарування, проте — чи саме тому? — він твердо повірив ним же вигаданій широті її музичних зацікавлень, історією й теорією музики зокрема. Ще в Полтаві забігав він до Ніни з новинами. Ледве привітавшись, показував замітку в газеті *Советское искусство*: Дм. Кабалевський закінчив оперу *Коля Брюньон*.

— Таке неждане збагачення і так невичерпної теми: Р. Роллян і музика! Правда?

Дівчина, щоб не завдати болю, щоб не відштовхнути товариша, кривила душею:

— Як цікаво! Ще живуть і працюють композитори, творці!

— Ще живе й працює Роллян! — розгортав плян розмови Віктор.

Частування приятельки дрібноюсінькими Америками продовжувалося також у Києві. З часом у Ніни наростав і подив. Віктор всерйоз переживав цілому світові давно вже байдужі ідеї. Віктор оживляв навіть каміння філологічної термінології!

Він, ясно було, успадкував дочиста всі скарби духового світу, почував себе дійсно юним господарем планети. Тому так просто переміщував і перенаголошував ідеї на мапі всесвіту!

Віктор набридав Ніні. Та часом вона помічала, що в дитинстві Віктор ділився з нею своїми багатствами, а тепер лише повідомляв її про свої знахідки.

— У 1894 році, в Одесі, виконано було оперу Ребікова *В грозу*. Тема її — *Ліс шумить* — короленківська.

Проте несподіванці не кінець:

— Журнал *Обозрениє театров*, рік 1911, повідомив читачам, що Леонкавалльо створив оперу на цю ж тему, лібретто Енріко Кавакіолі.

Ніна-музика справді здивувалася. Ніна-жінка одноразово сприйняла цю знахідку лише вибачливо: що за чудасія, зрештою! Пошо й навіщо все це?!

Несподівано Віктор з'являвся в літературному кабінеті й лоскотав Нінин карк пальцями, нігтиками. Потім — прогулянка університетським коридором. Вікторові думки нагадували дівчині виводок мавп. Від думки старого історика німецької літератури Георга Гервінуса про Гете як такого виразника духу свого народу, після якого у німців немає про віщо писати, він легко перескакував у садок української літератури! Гервінус потрясав його, так би мовити, не безпосередньо, а в пристосуванні його ідеї до Шевченка та наших поетів аж до кінця минулого сторіччя.

Це фактично проблема, з одного боку, наслідування геніяльних зразків у мистецтві, а частково — плеядности творців.

Ніна мусила ще уяснити хід Вікторової думки, а шукар уже поривав з темою:

— Так несподівано вкладається плян дослідження "Гете і Шевченко"!

Ніна часто задумувалася над суттю духового життя свого друга. В центрі його, це її розчулювало, була Україна.

...Віктор саме розпочав тоді вивчати з Аполлоном Лобачем, великим філологом, санскрит, знайомитися з праkritами... Та при тому він незмінно думав і говорив про долю української літературної мови й про наші діалекти! А коли з Дубовичем і Красновольським студіював основи скандінавської філології, найпильніше він приглядався до історії норвезької мови й літератури. Віктор боявся, що за певних умов також на Україні може дійти до гидкої мішанини мов, як це сталося в Норвегії. Адже букмол є сумішшю данської мови з норвезькими діалектами.

А як зацікавила його думка Луначарського, 1929, про подібність доль норвезького й українського письменства! Між іншим, середущий промінь його ідеї — Бернсон і Україна.

МОЇ ЗУСТРІЧІ З ЄВГЕНОМ СВЕРСТЮКОМ

Раїса Роснянська

*Хто ми є живі що мають
прикидатися мерцями
чи мерці що спритно грають
роль живих з двома серцями
хто ми є кістки і квіти
щоб на нас росли міста
як нам в жилах замінити
Юди кров на кров Христа
до сирої всі з нас ляжуть
задиhaючись від втоми
хробаки тоді розкажуть
хто ми*

Микола Холодний

Мені пощастило часто зустрічатися з Євгеном Сверстюком останні два-три роки перед його арештом. Сповнена любови, великої пошани до нього і негасимої тривоги за його долю, хочу розповісти про ці зустрічі, поділитися з іншими тим, чим вони свого часу збагатили мене. Може, тоді і я сплачу хоч частину того великого боргу, що ми завинили ідеалам Правди і Добра і людям, котрі їх відстоюють.

У гості до Євгена Олександровича, у маленьку кімнату редакції *Ботанічного журналу* я ходила, як на свято. Не одна я сприймала свої зустрічі з Євгеном Олександровичем, як свято: коли я вже по його арешті познайомилася з Оксаною Яківною Мешко, вона вжила те саме слово, згадуючи про зустрічі з Сверстюком. Отже, запрошую і вас на сумне свято спогадів.

Уперше я зустрілася з Сверстюком на якомусь родинному святі однієї вченої дами. Розповіли, що він — друг Дзюби. Ім'я

24 Івана Дзюби, вже досить популярне на той час серед деякої частини єврейської інтелігенції, дійшло до мене в авреолі двох подвигів — відкритих виступів: у кінотеатрі "Україна" (вересень 1965) і в Бабиному Яру (вересень 1966).

Заборонену інформацію в Радянському Союзі заміняє або плітка, або анекдота, або (в останні роки це трапляється часто) більш-менш точний переказ.

На прем'єрі фільму *Тіні забутих предків* була присутня моя подруга — вчителька української мови. Другого дня вона дуже збуджено розповідала мені про ці події. Коли скінчився фільм і люди збиралися виходити з залі, хтось (розповідаючи мені, вона вже знала, що ім'я цього "хтось" — Дзюба. Імена інших двох учасників я взнала лише тепер, на еміграції, читаючи книжку *Українська інтелігенція під судом КГБ*), отже, хтось підвівся посеред залі й почав говорити:

"У той час, як ми дивимось цей фільм і захоплюємося ним, Україні загрожує повернення часів 'культу'. У Львові відбулися незаконні численні арешти українських інтелігентів. Сьогодні заарештовують українців, завтра почнуть арештувати євреїв і росіян. Ми не маємо права байдуже на це дивитися. Щоб часи 'культу' не повернулися, треба боротися".

У такому ж дусі говорили й ще двоє людей.

Реакція моєї подруги, як і більшості публіки, була така сама, як і в німців за часів Гітлера, коли вони одержували листівки з закличками припинити війну (див.: Г. Фалляда, *Кожний умирає по-одинці*). Вона злякалася. Часи радянської влади (чи, вживаючи сором'язливе слово, — "культу особи") бездоганно зробили своє діло. Нам не треба й КГБ, не треба телевізійного екрана, що відображає наші думки: ми самі собі й КГБ й екран.

Коли Дзюба та його товариші скінчили промовляти і їх ніхто не заарештував, моя подруга і дехто з її знайомих, до яких вона кинулася в розгубленні (що все це мало б означати?), вирішили, що це — провокація, й арештуватимуть тих, хто виходитиме, бо ж слухали...

Мабуть, припускаючи таку можливість, розумніші й спритніші намагалися вийти пожежними сходами. Але й ті, що після всього вийшли звичайними дверима і, неймовірна річ, не були заарештовані, відчували пост фактум, що були свідками історичної події.

Так само пост фактум дізналися, що ім'я того, що виступав перший — Дзюба, талановитий український критик. Дошукувалися причини, чому його після такого виступу не заарештували, вважаючи це значно більшим чудом, ніж космічні польоти, і знайшли пояснення на це неприродне явище в тому, що Дзюба був важко хворий на легені, мовляв, скоро й так помре...

Я переказую чужі пояснення, але вони, власне, могли бути й моїми. Я думаю, що ці "бурхливі апльодисменти, що переходять у

довготривалу овацію”, були такі бурхливі і тривали так довго, доки забили нам остаточно мозок, поколінню, яке зростало одночасно з зростанням цього триклятого “культу”.

Пишучи це й уявляючи все те ще раз і ще раз, я мимоволі згадую 1984 Д. Орвелла, там бо геніяльно відтворені наші відносини! — адже й мої записи в щоденнику про співчуття чехам, про пошану до Яна Палаха, пізніше про січневі арешти — склалися з самих півречень і багатокрапок.

Такі були мої перші відомості про Дзюбу. Про його виступ у Бабиному Яру в 1966 році (Віктор Некрасов та Іван Дзюба) я теж знала з чужих слів. І на цій знаменній події в історії єврейського національного руху я не була присутня. На це були зовнішні причини: я працювала увечері. Але головна і справжня причина була та, про яку я говорила вище. У той день у Бабиному Яру зібралося багато народу, і ораторів було погано чути. Але сам факт виступу українця на захист прав євреїв не тільки знову сколихнув напівспаралізований мозок радянського інтелігента, він ламав традиційну уяву єврея про українського націоналіста-антисеміта.

Тридцять річницю розстрілу в Бабиному Яру в 1971 році відзначали в суцільній мовчанці (не можу вважати казенну лайку казенних промовців на адресу “ізраїльських агресорів” промовою на честь загиблих євреїв). Того вечора я почула в радіо “Свобода” колишній, п'ятирічної давности, виступ Дзюби. Я й сьогодні пам'ятаю його майже дослівно і під кожним з тих слів радо підписалася б: “...Фашизм не почався в Бабиному Яру. Фашизм починається там, де кінчається повага до людини...”

Коли я вперше зустрілася з Євгеном Сверстюком, я не знала виступу Дзюби, але й самої “слави” його було досить, щоб зацікавитися його другом: “Скажи мені, хто твій друг...”

Та й про Сверстюка мені розповіли, що він перебуває під постійним наглядом КГБ, що він настільки відданий національному рухові (що такий рух існує, ми вже знали і ставили перед цим словом знак плюс), що ладен віддати йому життя, через що навіть відмовляється одружуватися з дівчиною, яку кохає (Ліля Андрієвська, тепер — дружина Є. Сверстюка), щоб не калічити їй життя. Це розповіла моя дочка, що з тією “коханою дівчиною” працювала в Інституті психології. А про те, що й сам Сверстюк колись, тобто до 1965 року, працював у цьому інституті і за причетність “до руху” був викинутий з роботи з готовою вже дисертацією, — про це ми з дочкою дізналися вже багато пізніше. Покищо мої відомості про Сверстюка були наївно-романтичного характеру. Але не слід ані дивуватися, ані сміятися з цього, — треба лише врахувати сказане вище.

Скоро трапилася нагода допомогти романтичному другові Дзюби в такій побутовій, але в наших умовах зовсім не прозаїчній справі, як шукання житла. Сверстюк розійшовся з своєю першою

26 дружиною і жив десь у підвалі, в дуже поганих умовах. А в нашій квартирі одна дуже добра людина хотіла винайняти кімнату. Коли я розповіла цій жінці-росіянці (варто звернути на це увагу тих, хто не любить росіян лише за те, що вони росіяни. Кілька років пізніше я познайомилася з Оксаною Яківною Мешко. Ці дві жінки — одна воявничка українка, друга — росіянка, що співчувала всім пригніченим Росією націям, здавалися мені спорідненими одна з одною), — отже, коли я розповіла сусідці про Євгена Сверстюка те, що сама знала, та відповіла: хай платить що зможе... Мовляв, що там ті гроші. А "тих грошей" у неї, до речі, не було зовсім.

Проте, наші прекрасні пляни допомогти Євгенові Сверстюкові і мати його своїм сусідом не здійснилися. Радянська комунальна квартира показала своє обличчя: двоє інших сусідів (українець і єврей), побачивши, Сверстюка на кухні, вчинили ґвалт, загрозивши, що викличуть міліцію, якщо в квартирі оселиться хтось сторонній, не прописаний. (До прикмет радянського життя належить "прописка". Сверстюк був "прописаний" на житловій площі — теж специфічно радянський термін — своєї першої дружини, хоч уже й не мешкав там. Останні півтора року перед арештом він жив з другою дружиною в кооперативній квартирі). Почувши сусідську декларацію, і Сверстюк і ми разом з ним здалися без бою, бо в нього не було жодного бажання зустрітися з міліцією ще й на такому ґрунті.

Отак не пощастило мені допомогти Сверстюкові, але наше знайомство набуло тепер більш визначеного характеру. А втім, мушу зауважити, що, не зважаючи на мої дружні стосунки з Сверстюком і на моє велике зацікавлення українським національним рухом, мої знання про нове українське відродження в літературі й мистецтві були дуже обмежені й випадочні.

Тепер, перебуваючи в еміграції і дещо ознайомившись з процесом літературного й громадського відродження на Україні тих років, я здаюся собі тим цікавим з байки Крилова, який не помітив слона. По-моєму, це сталося з двох причин: поперше, через повну відсутність інформації. Щоправда, ми не були інтелектуальними Робінзонами і тим чи іншим шляхом (самвидав, чужомовна література, яку ми перекладали один одному) інформацію здобували. Але треба ще було знати, з якого боку вона йде, треба було знати, що шукати. Радянську літературу, як і всю радянську інтелектуальну офіційність, я вважала "мертвим царством", тобто просто відверталася від неї. Радянських авторів (за винятком двадцятих років) я читала, умовно кажучи, за негативною методою: як дізнаюся, що книжку лають, тоді й читаю. Звичайно, ця метода — не безпомилкова: коли в тебе затулені вуха, то й не кожен лайку почувеш. Українські літератори тих років, либонь, не мали підстав скаржитися на брак лайки, але до мене від того гromу доходила лише приглушена луна.

Була й ще одна причина для моєї глухоти стосовно національного руху на Україні, суто психологічна: моя цілковита національна неутральність. Тим часом, як, либонь, вроджене в мене почуття справедливості перемогло з дитинства прищеплений радянський псевдопатріотизм і вже в ранній юності я збагнула антилюдську суть радянської диктатури, національні почуття були в мені майже остаточно вбиті.

Завдання радянської виховної машини в національному питанні продукувати з громадян, якщо вони не росіяни, — національних кастратів, а з росіян — великодержавних шовіністів. Що стосується євреїв, то це не таке вже й важке завдання: тисячоліття галуту* позбавили їх національного середовища, мови, культури й історичних традицій. Чи не найбільша трудність сучасного єврейства у період відновлення державности — подолати роздвоєність і віднайти своє національне обличчя. Але це вже поза темою.

До останніх років я сприймала підміну інтернаціоналізму русифікацією як цілком природну річ, я її просто не помічала. Національна свідомість, національна гордість виявлялися в мене тільки негативно: як протест проти антисемітизму. І я не шукала (не бачила) виходу.

Можна це сприймати як парадокс, а можна — як психологічну закономірність, але перший поштовх до мого національного самовизначення дала мені дружба з Євгеном Сверстюком, моя пошана до діячів українського національного руху (пізніше я приєдналася до національного єврейського руху в СРСР). До речі, від Сверстюка я вдруге в житті почула ім'я В. Жаботинського (раніше чула від батька, що говорив про нього тремтячим від зворушення голосом). І через свій вроджений і прищеплений життям єврейський біль образи за антисемітизм, за споконвічне приниження я відчула й біль українця за свою Батьківщину. І мені стало соромно, що я лише недавно через ту свою національну неутральність дивилася на Україну, як, власне, на провінцію Радянської Росії, а в бажанні українців говорити по-українському вбачала прояв антисемітизму.

Одного разу мені несподівано поталанило бути присутньою на вечорі перекладної поезії. Це було десь у травні 1966 року. У Києві перебував тоді аспірант катедри української літератури одного з французьких університетів, саме навколо нього й зосередився той українсько-французький поетичний обмін. Поезію, як музику, важко сприйняти з першого разу у всій її досконалості, але я відчула, ніби раптом, вийшовши з абсолютної темряви, опинилася на великій барвистій луці, залитій сонцем, на якій бувають прекрасні квіти, і я, засліплена сонцем, не знаю, котра квітка краща.

*Галут — життя на вигнанні. — Ред.

Я не могла оцінити справжню художню вартість кожної з перекладених поезій, але всі вони справляли враження сили, розквіту, глибокої інтелектуальності. І це був ще один сигнал, що там, на тім боці, серед української інтелігенції — спражнє життя, вихід з мертвого царства.

На цьому вечорі хтось зі сцени поздоровив Івана Світличного з поверненням "до наших лав". Я тоді чула ім'я Світличного вперше і зразу ж розпиталася, хто він і звідки повернувся. Мені розповіли. І ця небувала подія — повернення з радянської тюрми за відсутністю складу злочину і привселюдне поздоровлення зі сцени — були прикметою бурхливого життя, самоствердження, сили.

Улітку 1972 року я несподівано потрапила на свято Івана Купала, яке активісти українського руху, зокрема самодіяльний хор "Гомін", влаштували на березі Дніпра. Жінки, чоловіки й діти в українських вишиванках і свитках, уквітчані вінками, зібралися на Трухановому острові, в одному з місць масового відпочинку киян. Вони утворили велике коло, потім поділили його ще раз і ще раз, запрошуючи до кола присутніх (дехто приєднувався, але небагато). Це не проклямоване в газетах та невідомо ким організоване свято викликало здивування й зацікавлення присутніх на пляжі. Вони оточили виконавців (стояли й сиділи на траві) і дивилися на них здивовано й навіть розгублено, намагаючися зрозуміти причину такої нещоденної події. (Лайкою, п'яною бійкою нікого на вулиці не здивуєш, хай і який зчинився б галас чи хтось волав порятунку, перехожий ліниво подивиться й піде в своїх справах. А от коли тверезі люди, одягнені в українські строї, зібралися й співають українських пісень і танцюють, — тут щось "негарзд").

Публіка коментує подію по-різному. Висувають припущення, що це студенти високих шкіл, їх сюди "пригнали" (бо й на свято радянську людину гонять: набридли їй ці нудні офіційні свята, і вона поспішає напитися горілки вдома чи просто на вулиці, навіщо ж перед тим якісь промови чи танці): "Це студенти з педінституту, університету. Навчання вже закінчилося, але від них вимагають, інакше не запишуть їм заліків". Інший голос: "Це не студенти. Це націоналісти". "Це народний рух" (ще інший голос). "Я ж кажу — націоналісти". "Але хіба націоналізм обов'язково щось погане? Коли націоналізм — любов до своєї нації, що ж у цьому погане?"

Останні слова належать мені. І хоч мене ніхто не підтримує, але ніхто й не перечить.

Ці танці й співи найкраще було б назвати героїчними. Бо на відміну від публіки, яка опинилася тут випадково і не дуже розуміла, "з чим це все їдять", учасники ансамблю опинилися в оточенні міліції, яка нібито прибула охороняти від пожежі ліс (на березі Дніпра!).

Коли стемніло, самодіяльні актори пішли, взявшись за руки, до води і запалили багаття. Кидаючи гілля у вогонь, освітлений

його промінням, організатор хору "Гомін" виголосив промову про свято Івана Купала і про народні свята взагалі. Від цієї промови в мене весь час складалося враження, ніби людина говорить не так про свято, не так радіє з нього (зовсім не радіє, бо це війна, а не свято), як просто відбивається від ворогів, розставляє батареї, щоб відбити неминучий напад: ...постанова ЦК про народні пам'ятники від (дата), Ленін про значення народної творчости (назва статті) і все в такому дусі.

Бідні віночки, що їх все ж таки потім покидали на воду! Мені здавалося, що й їм буде моторошно, що й вони знали: вони не квіти, а зброя — проти кулеметів і ядерних реакторів.

Наступного року я не була у червні в Києві, але мені здається, що вже не святкували там Купала, та й "Гомін" на ту пору замовк.

При цій нагоді хочу розповісти про ще одну подію, хоч, може, й не видатну, яка, проте, має стосунок до українського народного руху. Вона сталася пізніше, влітку 1972 року, тобто вже після січневих арештів.

Я їздила того року на Соловки. Оксана Яківна Мешко, мати заарештованого в січні Олесья Сергієнка, з якою я невдовзі перед тим познайомилася, дізнавшись, що я їду, дала мені доручення. Вона розповіла, що на Соловках — могила останнього запорозького кошового отамана Калнишевського, що помер на Соловках, засланий Катериною II, і просила мене, щоб я знайшла його могилу і поклала на неї квіти.

Я виконала доручення Оксани Яківни, хоч і не цілком докладно. Могила кошового отамана Калнишевського на Соловках не збереглася. Весь чернечий цвинтар був знищений чи то за часів СЛОНА,* чи ще раніше. Але коли почали будувати соловецький музей (знову ж таки за часів СЛОНА), тоді заходилися збирати розкидані на острові могильні плити — як експонати. Більшість з них розтягнуто, знищено, затоплено. Тепер у внутрішньому дворі соловецького кремлю, біля Преображенського собору, лежить одинадцять мармурових плит (залишки, мабуть, з сотень знищених). Серед них і плита Калнишевського.

Я відвідувала це місце щодня: як обіцяла Оксані Яківні. Напередодні від'їзду я назбирала польових квітів (їх не так уже й рясно на Соловках) і зробила вінок. Хлопців-туристів з котрогось художнього інституту Москви, з якими я потоваришувала в дорозі, попросила вирізати з лискучого паперу стрічку і зробити на ній напис: "Від земляків — з пошаною".

Соловецькі дівчата-екскурсоводи приїжджали до мене восени в гості до Києва й оповідали, що мій вінок ще довго залишався на своєму місці.

*СЛОН — Соловецкие лагеря особого назначения (Соловецькі табори особливого призначення), концентраційні табори.

Тісніші стосунки з Євгеном Сверстюком установилися в нас у 1970 році, коли я звернулася до нього, щоб він порекомендував мені щонебудь з сучасної української прози для перекладу на німецьку мову. Він приніс мені тоді три книжки: Григорія Тютюнника, Євгена Гуцала і Валерія Шевчука. Мушу при цій нагоді сказати, що українська сучасна проза, на мою думку, відстає від поезії й критики, які дійсно піднеслися на високий рівень. Правда, висловлена в цих прозових творах, якась принишка, придавлена, наче боязке мишеня, що лише подеколи вилізає з нірки. Таке враження склалося в мене і від того першого знайомства з українською прозою, і пізніше від читання Гончарового роману *Собор*, тим часом, як Євген Сверстюк з своїм *Собором у риштованні* виступив, як лицар, що йде у бій за правду, не дбаючи про небезпеку, а то й усупереч їй.

Для перекладу я обрала новелю В. Шевчука "Мій батько надумав садити сад". Це мав бути пробний переклад для українського відділу "Прогресу", що видає радянську літературу в перекладах на чужі мови. Якщо б переклад схвалено, то, поперше, його надрукували б; подруге, надалі й самі давали б мені замовлення на переклади, тобто зарахували б мене до позаштатних перекладачів. Я зробила переклад і чекала на відповідь. Її довго не було, і я вирішила, що переклад забраковано, і пішла до редакції відібрати книжку. Редактор сказав мені, ніби вибачаючися, що на переклад є схвальна рецензія (він дав мені її прочитати, мовляв, на руки видавати не можна, бо вона "внутрішня"). Не знаю, що саме він мав на увазі, кажучи таке, можливо, просто не хотів віддати, щоб у мене не було підстав вимагати друку через суд), але надрукувати новелю, принаймні зараз, не можна, видавництву бракує грошей: "Ви ж знаєте, ми — бідні; та й Шевчук зараз 'в опалі'. Його надрукували за кордоном". Далі редактор (не пам'ятаю його прізвища, приємний з себе мужчина) щось мимрив, що, може, воно й повернеться на краще, бо у Москві якийсь бос саме сказав щось схвальне про Шевчука.

Так "плакали мої грошики", та й позаштатна перекладацька посада. Піду я до Жені. Похваляюся, що вмю такі перекладати на німецьку, і за одним заходом розпитаю, що то за "опала".

Сверстюк розповів мені (пам'ятаю майже дослівно), що в Західній Німеччині живе український літератор Анна-Галя Горбач. Вона видала недавно збірку перекладів новітньої української літератури на німецьку мову. Серед інших авторів (Винниченко, Хвильовий?) були там надруковані й новелі Шевчука. І от, замість подякувати за честь, що познайомили західного читача з українською літературою, у журналах почали лаяти перекладачку. Звичайно, якби вона перекладала Смолича (мимоволі пригадалася ситуація з нагородами Нобеля — спочатку для Б. Пастернака, а

потім для М. Шолохова)... При цій нагоді Сверстюк¹¹ дав мені журнал з статтею про А.-Г. Горбач і її переклади. 31

Не поталанило мені увести В. Шевчука у західній світ через браму "Прогресу", але чимось ця спроба все таки стала йому в пригоді, хоч він, мабуть, і не знає про це. Книжка, яка випадково залишилася в мене, мала автограф з словами: "мудрішому з мудріших". Думаю, факт, що вона залишилася в мене і не потрапила до рук КГБ під час обшуку в Сверстюка, заощадив Шевчукові трохи нервів.

Не только слова его действовали, но и его молчание: мысль его, не имея права высказаться, проступала так ярко в чертах его лица, что ее трудно было не прочесть, особенно в той стране, где узкое самовластье приучило догадываться и понимать затаенное слово.

А. Герцен, *Былое и думы*
(про Грановського)

Євген Сверстюк не був балакучий — з багатьох, либонь, причин, але мова його була багатоплянова, відкрита — сигнал настроювати думку. Колись, ще на початку нашого знайомства, намагаючися зрозуміти, в чому сенс того нового духу на Україні, яким наповнене повітря, я спитала Сверстюка: хто він, власне, такий? Чого вони (він і його товариші) хочуть? У відповідь я почула: "Я не політик, я літератор і хочу писати українською мовою".

До цього питання ми повернулися ще раз, багато пізніше. Підійшли до нього, так би мовити, з іншого боку. І тоді він мимоволі висловився вельми докладно і недвозначно (мабуть, важило те, що ми були добре й давно знайомі). Я побачила український фільм про бандерівський рух: *Білий птах з чорною ознакою*. Офіційна радянська пропаганда замовчує причини виникнення бандерівського руху, прирівнює цей рух до бандитизму. Отож, фільм здався мені кроком уперед у цьому відношенні: це була принаймні спроба як не історичного, то бодай психологічного виправдання цього руху — його початку. А що наприкінці фільму виходить, ніби червона армія — хороша, а бандерівці — погані, то хто ж у наших умовах і міг сподіватися іншого? Мабуть, і так режисер наївся страху, роблячи фільм: ходили чутки, що фільм багато разів "закривали" й "різали". На мій погляд, у фільмі з художнього погляду був зайвий туман сліз і якась перебільшена народність, щось схоже на лубок.

Пішла я до Сверстюка — спитати його думку про фільм. Я застала його самого в кімнаті, взагалі ж у тій кімнаті ще працювала редактор З. Піскорська, про яку буде мова далі. Він говорив зі мною дуже пристрасно й схвильовано, хоч, звичайно, намагався це приховувати:

— Це був суто народний рух. У ньому брало участь і загинуло все найкраще, що було на Україні. Хоч роблено було все, щоб його розкласти. Ті, хто брав участь у русі, не пізнали б його, побачивши фільм... Я не додивився до кінця... Цей лейтенант — його не було (лейтенант радянської армії, росіянин, який гине, рятуючи українця — чи українку?).

Тоді я спитала: "Добре, Женю, а куди ви подінете інтернаціоналізм? Мені якось незручно без нього". Сверстюк відповів: "Інтернаціоналізм — це для пануючої нації. Нація, яку гноблять, має відстоювати себе".

Нааявність і певну закономірність лубка в українському мистецтві він пояснив тим, що українська культура щораз знекровлюється, що її кращі, найталановитіші представники здебільша дезертують до "сильної" російської культури (про це він пише в есеї "Іван Котляревський сміється").

У Києві я прочитала лише один твір Сверстюка. З радіо "Свобода" ми почули пересилання його есею *Собор у риштованні* і попросили його дати нам почитати (слухати пересилання радіо "Свобода" — така мука! Твій мозок і душа жадають почути його голос, а замість нього у вуха плетється розтоплений чавун звукової какофонії з сусідньої глушилки).

Він приніс друкований на машинці примірник. Літературно-філософічний есей *Собор у риштованні*, на мою думку, — лицарська поема у прозі. У ній чути голос трубадура, що закликає до бою за відновлення людських ідеалів Краси, Добра, Любови і дає в руки новопосвяченим зброю, потрібну для перемоги — людську, рідну мову.

Повертаючи Євгенові роботу, я спитала, чим же мотивована відмова прийняти її до друку? "Сказали, що про *Собор* Гончара написано багато, більше не потребують".

Тільки тут я мала змогу прочитати все, написане Сверстюком. Мене вразила музична ліричність його творів. Здається, він не писав, не розповідав, а співав їх, співав пісню своєї душі, думу про свій народ, і, як у колишнього кобзаря, бренив його голос сльозою. Це сльози любови й туги: над долею народу, над власною долею.

Одного разу я запросила Євгена Сверстюка до себе в гості. Я прочитала п'єсу П. Райса *Марат — Сад*, яка мені дуже сподобалася — і проблематикою, і мистецькою оригінальністю. Дочка моя дуже просила, щоб я переклала їй п'єсу: вона не знає німецької мови. І я вирішила зробити літературно-перекладаць-

кий вечір і запросила до себе, крім Сверстюка, ще одного мого приятеля — колишнього студента. Я частувала своїх гостей супом з грибами, звареним за нашим "сімейним рецептом", і була дуже горда, що Сверстюк суп хвалив: гриб — це для гуцула м'ясо. Відчувалося, що йому приємно називати себе гуцулом. Воно, мабуть, смішно згадувати й писати про такі подробиці, але цим я зберігаю тепло наших коротких зустрічей. Після читання перекладу ми говорили про революцію взагалі, як соціально явище, про Тимчасовий уряд і Центральну Раду. Він сказав, що там були Гамлети, "прекрасні душі", які навіть самі між собою не могли дійти згоди, а тим більше домовитися про єдність дії. Він говорив "Гамлети", "прекрасні душі" з світлою усмішкою, як про близьких друзів, з якими перебувають у близьких стосунках.

Йому дуже подобалася стаття в журналі *Філософська думка* про роман Достоевського *Злочин і кара*, головна ідея якої була в тому, що мета і засоби взаємно пов'язані, впливають одне на одне, і не можна досягнути праведної мети неправедними засобами.

Ми не говорили одверто, але розуміли одне одного: ми взагалі не схвалювали революцій, громадянських воєн, братовбивств, а вже особливо Жовтневу революцію, яка не виправдала себе у всі наступні по ній роки.

У той час він, мабуть, дуже захоплювався читанням Платона, бо з щасливою посмішкою показував мені книжку, як дитина, що хвалиться улюбленою іграшкою. Я зрозуміла його краще, коли сама через деякий час читала *Апологію Сократа* (бачити Євгена Сверстюка тоді вже не було змоги). Думалося: "Та це ж грецький самвидав... Тут просто про нас писано. Я навіть припускаю, що сьогочасність платонівської *Апології* спонукала Юрія Мушкетика написати *Смерть Сократа*. І в останньому слові Сверстюка на суді я не могла не відчувати духу *Апології Сократа*."

В останню осінь перед арештом Сверстюка (1971) ми зустрічалися дуже часто: було в нас щось подібне на співробітництво. Я дуже захопилася тоді творчістю Германа Гессе і хотіла перекласти новелю *Останнє літо Клінгсора*, але не наважувалася: чи надрукують? Новеля ж досить велика, і шкода було б змарнованого часу. Чи вистачить таланту і знань мови, щоб передати по-українському яскраву й образну мову оригіналу?

Коли я розповіла Сверстюкові про свої бажання й сумніви, він подивився на мене таким світлим і радісним поглядом (він здебільша висловлював свою радість, чи згоду, чи співчуття не словами, а поглядом. Взагалі він більше говорив очима, ніж словами. Тим більше, що над нами завжди був "бог, який все чує". Так говорив Сверстюк про підслухувачів, і був певен, що один підслухувач був умонтований і в стелю їхньої кімнати) і сказав, що ми могли б зробити переклад разом. Він теж дуже захоплювався творчістю Гессе, власне його романом *Гра скляного намиста*,

34 який саме тоді вийшов у перекладі на російську мову. Двічі мені не треба було казати, і під час першого обшуку (15 січня 1972 року) перший розділ мого перекладу лежав на робочому столі Сверстюка. "Дорогі органи" не зацікавилися ним і не забрали.

Убивство Горської для мене й досі таємниця (виконавці? мета?). Бо важко припустити, що її справді вбив тесть. По вбивстві у мене виникла думка, що це кагебівська провокація, щоб мати привід обвинуватити націоналістів.

Колишній мій співучень — тепер республіканський прокурор-методист (тобто він розглядає скарги). Звичайно він охоче розповідає про розкриття різних убивств. Я розпитувала його про це вбивство (не кажучи, що й до чого); він обіцяв, що дізнається (нічого не чув, мовляв); довго дізнавався, але так і не "дізнався": буває, мовляв, багато нерозкритих подвійних убивств. (І людина теж буває насамперед прокурором, а потім уже людиною).

Я розповіла Сверстюкові про свою "протекцію" і про спроби в справі виявлення вбивства Горської. Звичайно, він просив, щоб я зробила, що можу (я й без того зробила б, що можу. Але що могла?). Про остаточні нульові результати я вже не встигла йому розповісти.

Я висловила йому свої припущення щодо мети вбивства. Він відповів звичайно, за своєю звичкою, коротко, але розсудливо: "Ми гадаємо, що там був хтось третій".

Нікого з заарештованих у січні не обвинувачували в убивстві Горської. І взагалі ці процеси зовнішньо не були з тим убивством пов'язані. Але заарештовані були саме ті, хто брав активну участь у похоронах і поминках. Ніби цю смерть використали, як лякмусовий папірець для виявлення й знищення активістів українського руху.

Сверстюк передчував свій арешт. Наприкінці року я заходила в *Ботаніку* (редакцію *Ботанічного журналу*) майже кожного тижня. Одного разу, зайшовши туди (було це, мабуть, після смерті академіка Д. Зерова), я з великим здивуванням побачила, що господарі збираються кудись переїжджати. Усі книжки з шафи Зінаїди Костянтинівни (редактор журналу) були пов'язані в пачки, і вона аж захекувалась, підбираючи з підлоги останні папірці.

Євген Олександрович сидів за своїм робочим столом, на якому були розкладені книжки та аркуші паперу: він немов продовжував працювати. За спиною в нього стояла шафа з неспактованими й не торканими книжками. І стіл і шафа нагадували чомусь фортецю, а Євген Олександрович воїна, що готовий був її обороняти, але всі звичні правила були обернені навпаки: бо він не ховався за фортецю а стояв (сидів) перед нею.

— У чому справа? — запитала я.

Зінаїда Костянтинівна, моя давня знайома, відповіла тонким і водночас хрипким голосом, що зраджував хвилювання (вона дуже хвора жінка):

— Збираємося переїжджати до іншого приміщення.

Щоправда, нового приміщення ще не було, подано лише команду "на виїзд". Зінаїда Костянтинівна беззаперечно виконує наказ начальства, а Сверстюк — ні, бо не можна ж переїжджати в "нікуди".

Мабуть, удаючи, ніби щось пише, він прощався з своєю кімнатою, з шістьма роками життя. З кімнатою, в якій передумано й записано стільки думок, перебувало стільки товаришів, що приходили за порадою (бож "мудріший з мудрих", і для спільної роботи, і з новинами — події, ідеї, книжки, і просто так, для дружньої розмови). Але й у нову оселю, хоч і в як далекому й непривітному закутку вона була, приходили до нього люди.

Мабуть, чи не в останню візиту до Євгена Олександровича застала я там якогось дуже веселого юнака, що підкреслено жваво реагував на слово "дівчина": "Це стіл не мій, а однієї дівчини" (Сверстюк), коли вони разом з Сверстюком щось читали чи виправляли.

Тоді я вперше побачила Сверстюка сердитим і роздратованим. (Після переїзду я вже жодного разу не бачила його веселим, привітним: якась хмара лягла з того дня на його обличчя).

Він був, либонь, дуже злий на поспіх, безхребетну слухняність своєї колеги:

— Не можна ж так завжди "чого зволите", Зінаїдо Костянтинівно, — говорив він.

Я не могла зрозуміти, чому Сверстюк так хвилюється з приводу цього переїзду: не закриють же журнал *Ботаніка*? Тож знайдеться й кімната, в якій вони його редагуватимуть.

Саме тоді надійшов завгосп, і Сверстюк пояснив йому, що немає рації переїжджати в кінці робочого дня. Розмова скінчилася на тому, що переїзд нібито буде відкладено.

— Ось бачите, — кажу я, — не було чого й турбуватися, переїзд відкладено.

— Відкладено тільки стола, — відповів Сверстюк.

Не знаю чому, при цій нагоді ми заговорили про екзистенціалізм.

— Хіба екзистенціалізм — це роби, що велить начальство? — запитав Євген Олександрович.

Я сказала, що екзистенціалізм, на мою думку, — це жити, хоч тобі й наступають на горлянку.

Не можу забути погляду Сверстюка у відповідь на ці слова: це був справді погляд — мова, погляд, при якому вже зайві були слова.

Але відкладено було справді тільки стола і тільки до кінця робочого дня. Коли я прийшла кілька днів пізніше, мені не скоро поталанило відшукати в іншій будівлі те напівтемне, сіре, з обваленою стелею приміщення, куди переселили *Ботаніку*. Працювати в цій кімнаті й справді було неможливо, і вони сиділи по чужих кімнатах у двох різних хемічних лябораторіях.

Яка була мета цього переселення? Трудно припустити, щоб він був викликаний міркуваннями доцільности. Найправдоподібніше — це була психологічна підготовка: стурбувати людину, викликати в неї почуття небезпеки, непевности.

Сверстюк розглядав це переселення, вірніше — вигнання з робочої кімнати, як прямий випад проти нього, він вважав, що наступним кроком буде вигнання з роботи і неодноразово казав мені це, а я намагалася його заспокоїти. Дуже втомлені були тепер його очі, і на обличчі не з'являлася вже промениста усмішка. Казав, що дитина плаче вночі й не дає спати.

Був кінець грудня, але не було снігу і не було морозу. І я казала: "Доведеться дітям уявляти собі, що є сніг на ялинці". На що Євген Олександрович відповів: "Може, й ми тільки уявляємо, що живемо".

Звичайно, це не були його останні слова, ми бачилися ще кілька разів після того, але в моїй пам'яті вони лишилися як останні. Моя дочка бачила його за два дні до арешту: ходила з якимось дорученням від мене, зв'язаним з перекладом. Вони говорили про Джойса.

15 січня, в середу, я зайшла до хемічної лябораторії, де останній час працював Сверстюк. Там сиділа якась не знайома мені жінка. Вона сказала, що Сверстюк захворів на грипу (у місті була епідемія) і спитала, чи має щось переказати. "Ні, — відповіла я, — не треба..."

Він і справді був хворий, і через це його тримали два дні під хатнім арештом. Прийшли ж по нього, як і по всіх інших, 15 січня.

■
Їх заарештували і дали "строки", наслідуючи сталінський принцип: "Рубайте голови, голови не відростають". Сьогодні й справді голова українського руху відрубана. Але я вірю — вона відросте. Хоч сталінські принципи й збереглися і просякають усі галузі життя, форма їх здійснення змінилася. Сьогодні політичного ворога, тобто людину, що дотримується своїх власних поглядів на існуючий суспільний лад, хоч і називають кримінальним злочинцем, але не можуть засудити без юридичної комедії слідства і суду.

Слідство у справі Сверстюка тривало півтора року: кінчалися дозволені "максимальні строки" слідства — здобували дозвіл на його продовження. І слідчі мінялися. Бож так глибоко заховався

той "склад злочину", що й через півтора року слідчі не знали про нього більше, ніж на початку; але посписувано сотні аркушів паперу, десятки людей провели численні години у "розмовах" із слідчими.

Деякі зразки цих "розмов" мені відомі.

Віра Т. — друг родини Сверстюків. Вона демонстративно продовжувала дружити з Лілею Андріївською після арешту Сверстюка, за що кінець-кінцем її звільнили з роботи в Інституті психології.

Слідчий: "Давав вам Сверстюк читати *Собор* у *риштованні*?" — І кілька хвилин вдивляється пильно жінці в обличчя. Вона блідне й червоніє, але мовчить. "Отже, — каже слідчий, — бачу: давав". — І нотує в протоколі: "Давав читати матеріали самвидаву".

Друге питання: "Ви такі давні друзі з Сверстюком. Не може бути, щоб не говорили інколи про політику".

Вірі й справді здається, що таке не можна заперечувати (бо це ж неймовірне). Наслідком цього у протоколі з'являється запис: "Вели антирадянські розмови".

Зінаїду Костянтинівну Піскорську (про неї вже було вище) багато разів викликали на слідство. Слідчі мінялися, бо начальство було незадоволене з їхньої роботи, але кожний новий знову викликав Піскорську. Їй теж здавалося недоцільним заперечувати очевидні речі: дружбу Сверстюка з Дзюбою, читання його творів тощо. Їй здавалося важливим довести високі моральні якості Сверстюка, сказати, що він міг помилятися у філософічних поглядах, але у жодному разі не є злочинець. Але й її свідчення відогравали на суді ролю звинувачення. Другові Сверстюка Олександрові П. на суді зауважили, що його, Олександра П., захист (П. заперечував, що Сверстюк вів приватні антирадянські розмови) не має сили, бо він, П., не має кандидатського звання.

■

Не можу не сказати кілька слів про дружину Сверстюка — Лілю Андріївську. Двічі вразила мене ця жінка своєю красою. Уперше — коли була вагітна. Здебільша вагітність, особливо в останні місяці, спотворює жінку, псує її вроду. Ліля ж — розквітла. Щастя бути жінкою, кохати й бути коханою, бути матір'ю — воно було написано на її обличчі, воно світилося з усього її ества. Це був, либонь, бурхливий і водночас прискішений розквіт, бо вона відчувала (не потребувала на це й шостога почуття), що треба бути щасливою сьогодні, зараз, бо завтра вже буде запізно. Коли я (вже тут) прочитала есей Сверстюка "На свято жінки", відразу ж зрозуміла: це Сверстюк оспівує свою Лілю, свою кохану вагітну дружину. І вдруге я побачила, якою великою гордою красою

38 світиться Ліля, після арешту Євгена Олександровича. Її великі зелені, як морська вода, очі поїнялися сумом, але на обличчі завжди була усмішка (маска?).

Коли людину в СРСР поглинає безодня політичного арешту, над нею змикаються хвилі абсолютної мовчанки. Стоїть посеред Києва "велика сіра хата" — будинок управління Республіканського КГБ, де міститься також і політичний ізолятор і хоронить у своїх стінах душі, голоси, зойки тих, що під слідством.

За півтора року слідства Ліля не одержала, за винятком поздоровлення до... Жовтневих свят, жодного привіту, жодної звістки про свого чоловіка (хоч її неодноразово викликали до слідчих на "бесіди"). Якось пройшла по Києві чутка, що Сверстюк посивів, став зовсім білий. (Вийшла та чутка від З. Піскорської, що має нахил до фантазії). На черговій "бесіді" з слідчим Ліля спитала, як почуває себе її чоловік.

— Нічого, здоровий, — відповів слідчий і додав щось про "поганий характер".

— Але як він виглядає? — допитувалася жінка.

— Тюрма не красить.

Оце й усе. Вони побачилися вперше під час читання вироку, намагалися не слухати й дивилися одне на одного.

Новини, що виходили з "сірої хати", Ліля переказувала спокійно, а згодом з постійною сумною усмішкою: взяли передачу; одного разу не взяли, карали: поганий характер; слідство триває; таке скоро не скінчиться.

Тільки одного разу я бачила, як вона плакала.

Слідство нарешті закінчилося, і їй дозволили шукати адвоката, але строк на шукання дали дуже короткий: три дні. Ліля розгубилася. Бож це було єдине, що вона могла зробити для нього: знайти доброго адвоката. Хай він нічим не допоможе, але це перше людське не вороже обличчя, яке він має зустріти після півторарічного слідства. Хай же це обличчя буде принаймні симпатичне, розумне.

Ми пішли разом до колегії адвокатів, де вона напередодні вже веля переговори з одним з них, про якого їй казали: "Этот маленький человек многое может". (Яке вже там "многое", коли жоден адвокат не спроможен зменшити бодай на один день строк покарання, не говорячи вже про зміну статті). Але "маленький чоловічок" не дістав дозволу на оборону Сверстюка (в нього вже була подібна справа, здається, Дзюбина).

До кабінету завідувача, де Ліля мала одержати відповідь, я з нею не пішла. Вона пробула там довго, вийшла — і я побачила сльози на її обличчі. Це були дуже скупі сльози, вона відвернулася від мене і витерла очі. Коли ми вийшли на вулицю, вона розповіла, що відповідь була негативна і що їй там сказали: "Что ж, не хотел Ваш муж сытой жизни: ведь он мог иметь все".

"Сите життя". — Він і два роки не прожив як нормально живуть люди, що мають свою кімнату, свій стіл для праці.

Але Ліля виконала те, що вважала своїм обов'язком: знайшла для свого чоловіка такого адвоката, який, хоч і не полегшив його долі (це було заздалегідь неможливе), але поставився до нього з великою повагою і приязню. Звичайно, Сверстюк не міг не викликати почуття поваги, алеж тільки в доброї людини.

Адвокат казав Лілі, що йому, власне, нема чого робити, бо його підзахисний розумніший за нього; питав Лілю, що вона хоче переказати чоловікові. Ліля, як і її чоловік, скупа на слова; вона відповіла: "Скажіть йому, що в Андрія вирости вуса". (Андрій — син Сверстюка від першого шлюбу).

Коли ми з дочкою прийшли поздоровити Вірочку Сверстюк з другою річницею народження, ми були єдині гості. Ліля розповіла, що ходила того дня віддавати борг (гроші, колись позичені на придбання кооперативної квартири). Але позикодавець відмовився брати гроші, сказавши: "Віддаси, коли будеш щаслива й заможна". Як завжди, сумно всміхаючися, Ліля зауважила: "Я й не думала, що хтонебудь ще вірить, що я колись буду щаслива й заможна".

При цих її словах мені хотілося заплакати, як оце й тепер, коли пишу ці рядки. Але я підвела обличчя й сказала, може, трохи надто веселим і бадьорим голосом:

— Звичайно, Лілю, я теж вірю. Я певна, що ви всі будете щасливі.

І ми, три жінки, яким так важко було на серці, з удавано веселими обличчями випили на щастя іменинниці і її батьків.

Я вірю, що Бог, чи боги, чи Вища Справедливість поверне цим людям їхнє вкрадене щастя.

”І СВІТ ПІЙМАВ МЕНЕ...”

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ І ЙОГО СВІТОБАЧЕННЯ

Дмитро Козій

”І світ піймав мене”, — заявляє поет, що знав, напевно (бо хто б не знав на всій широкій українській землі?) висловлення мудреця: ”Світ ловив мене, але не спіймав”. Мудрець ствердив це, споглядаючи на свій пройдений життєвий шлях. Міг так сказати з глибоким пересвідченням у своїй правоті і з гордістю, яку дає свідомість нелегкої перемоги над ”світом”. А поет у полудень життя стверджує, навпаки, з підкресленою радістю, що світ піймав його (”зраділий, я обізвався серцем в світ”).¹

На перший погляд може здаватися, що поет кидає виклик мудрецеві, перед мудрістю якого схиляємо голови. Як маємо вияснити собі відмінне світобачення: з одного боку, молодече світоствердження, а з другого — аскетичне, як здається, світозаперечення?

Але постає ще й питання: чи світ, яким захоплюється поет, — це той самий світ, від якого відвертається мудрець? Не виключаємо можливості різного визначення поняття ”світ”, у яке можна вкласти різний зміст, а тим самим передбачаємо можливість усунути суперечність між тезою й антитезою.

Повернімося до твердження поета. Що викликало в нього життєрадісне сприйняття світу? Було це ”вино любови”, яке сп’янило його, завдяки якому він зазнав струсу в своєму найглибшому естві. Якщо вірити поетові, струс цей став визначальним для всього його світосприймання і світобачення. Але почуття любови не замкнулось у вузькому колі. Воно забарвило собою візію буття в його повноті. Поет так окреслює свій стан душі:

1. Збірка Миколи Вінграновського *Поетії*, Київ, 1971, містить деякі поезії з попередніх збірок, тому вважаємо за доцільне при цитатах указувати не збірки, а заголовки віршів. Де нема заголовків, подаємо початкові слова даного вірша.

*Я обізвався серцем в світ...
Я крикнув, повен сил і дій:
— Мій світе, світку, світошенько,
Мій світонько, світище мій!
("Станси")*

У цих словах знаходимо вираз специфічній, характеристичній для поета, динаміці почуттів. Поетова візія світу має два аспекти: аспект краси й величі, з одного боку, і аспект сили та змагання, з другого.

Треба підкреслити особливу роллю уяви в нашого поета. Магічною силою уяви, яка перетворює дійсність і зачаровує, Вінграновський перевершує багатьох українських поетів.

Придивімося до його магії:

Ото "в білу провесін" у дніпровому яру, "у глибині полів", "на темнім тлі діброви" твориться щось незвичайне:

*І день, і ніч, і ноцеденно в цвіті
Цвіту собі у тім яру в полях,
В моїх руках гніздо складає птах,
Ясчко ронить в руки білоквіті.*

("Десь є там яр")

Поет рідниться з усім животвором, але й відчуває, що в навколишньому світі діється якесь чародійство. Коли його око спочиває на осінній млі, під якою "розверсталася сива дорога", він проникається свідомістю, що та мла зачарована. Йому відкривається магія творчих сил, що випромінюються з Чумацького Шляху, щоб яритися в яблуневому квітті. Він підглянув, як

*У полі спить зоря під колоском
І сонно слуха думу колискову
("Ходімте в сад")*

Людина може відчувати свою відчуженість у безмірі всесвіту, а от марний колосок спокійно думає свою думу, бо його приголубили ласкаві далекі зірки. Хтось мудрий може казати, що небо німе й байдуже до долі людини, а наш поет може засвідчити, що бачив, як

*Небо йшло задумливо над світом
І довгі зорі сіяло крізь віти,
Втираючи хмариною чоло.*

("Стояла в травах ніч")

Він знає, що задумливе небо турбується землею й людиною: воно сіє зорі, що ясніють крізь віття дерев, і втирає хмариною

поморщені смутком чола. Нема в природі нічого мертвого: вітер, як надходить зима, хапає, як збиточник, дим за ногу, а сніг завіває дим і припадає до айстер холодними губами і своєю сніговою мовою тихо доводить їм, що вони повинні забіліти разом з ним ("Вже неминуче буде сніг").

Поет відчуває красу перемін. Його уява творить образи в русі, підтверджуючи думку Сартра, що "рухи, тобто кінестетичні відчуття відіграють суттєву роль в утворенні образу".² Дуже знаменна для поета та особливість, що він навіть тишу вміщає в категорії руху: "Зупинилась тиша тиха і незбудна" ("Зупинилась тиша").

Найвищі форми руху утворює музика, в тому числі й музика слова. Творча уява синтезує мінливі, рухливі відчуття, а слово закріплює їх та надає їм внутрішнього змісту. Тому слово, як каже Сартр, стає інтегральним складником образу. Наприклад: "коли я бачу місяць і мислю слово 'місяць', то слово те вливається в сприйнятий предмет як одна з його якостей. Отож, якщо я усвідомлюю в уяві місяць, слово прилягає до образу".³

Поет любить мінливістю слова, яка досягається за допомогою словотвору. Щоб викликати перед нашим зором відтінки степового краєвиду, він не задовольняється, наприклад, словом "яр", а наводить і переяр, і переяр'я:

Над гаєм хмара руку простягає...

А з переяру, з того переяр'я

Ліщина дивиться горіхами на хмару.

(*"Над гаєм хмара"*)

Відтворюючи в уяві образ яру, і переяру, і переяр'я, читач не спочиває на готовому образі, його око посувається за заламами ліній краєвиду, стежить за тим, як лінії перехрещуються. Переярки й переяр'я постають перед його очима саме в ті короткі хвилини, коли він їх спостерігає. Яр, степовий різьбар, жолобить коритка для нових струмків. Яр діяльний. Степ пульсує життям. Схили яру в уяві читача починають переливатися мінливими хвилями, бринять повітрям. Переярки й переяр'я переликаються, шепочуть до невтишного серця, над яким блукають мрії. Вони дишуть свіжістю молодечих почуттів, як і оте їхнє дитя — ліщина, що "дивиться горіхами на хмару".

Та свіжість почуттів відчувається і в словах поета, що мають відтінки пестливості та здрібнілості. Ми звикли до думки, що

2. J.-P. Sartre, *The Psychology of Imagination*. (New York: Washington Square Press, 1968), p. 94.

3. Там же, стор. 110.

слова такі — “антураж старої лірики”, заявлений уже в другій половині 19 століття епігонами Шевченка. Проте в поезії Вінграновського вони набули свіжого кольору. 43

*Маріє, мріє, мрієчко моя,
Моя Марієчко тривожна...*
("Качки летять")

Або:

*У ластівки — ластівенятко,
В шовковиці — шовковенятко,
В гаю у стежки — стеженятко,
У хмари в небі — хмаренятко,
В зорі над садом — зоренятко...*
("У ластівки — ластівенятко")

Поет сміливо збагачує словотвір і вже тим актом надає словам поновленості, яскравості та небувалої емоційності.

Вражає нас у тих словах не тільки надзвичайне милування словом, але й оживотворення речей, що береться з невмирущої, винесеної з дитинства, пристрасти до казки. Враження дитячого світосприймання викликають, наприклад, такі рядки:

*Приспало просо просеня
Й попростувало просто,
Де в ямці спало зайченя
І в сні дивилось косо.*
("Приспало просо")

Як у дитячій уяві, реальне перемішується з іреальним.

*На рябому коні прилетіла весна,
Снігу сорок лопат їй прикрило плечі.
На рябому коні що везла — не везла,
Але дещо і нам привезла для малечі.
...Горобцям привезла по три пуди зерна,
По два пуди зерна їх сусідам-синичкам.
Снігурам по пуду, аби кожен з них знав,
Як в снігах зимувать і як жить на позички.*

Казка закінчується по-дитячому загадково:

*І мені привезла все, що треба мені,
Але, що привезла, не скажу — тасмниця.*

У дитячому світі всі істоти наділені дитячою психологією:

*У срібне царство цвіркунів
Од вітру голубого
Упав інжир і розімлів,
І не сказав нічого.*

.....
*Цар цвіркунів Цвіркун-Співець
 Інжира як побачив,
 То так зрадів — хай тобі грець! —
 Що аж зайшовся плачем.*

(“У срібне царство цвіркунів”)

Дитяче захоплення віддає поет уривчастою мовою з її повторами й безпомічним шуканням відповідного слова для виразу переживання:

*Качки летять!
 Марієчко, — качки...
 Качки летять!
 У крилах свище небо...*

(“Качки летять”)

Небо свище — по-хлоп'ячому.

У казковій мові натрапляємо на сміливі підновлення мови:

*Іде кіт через лід
 Ч о р н о л а п о на обід.*

(“Іде кіт через лід”)

З епітета “чорнолапий” (кіт) поет утворює прислівник “чорнолапо” (іде).

Не все в дитячій душі наївне. У ній народжуються й глибші почуття.

Спостерігаючи, як плывуть хмарини, дитина задумується:

*А з хмаренятками у звиші
 Хмарина-мама йде сумна.*

(“Стоять сухі кукурудзи”)

Або:

*Димно дихають в сивих снігах
 Сосеняточка й сосенята.*

(“Сива стомлена сутінь снігів”)

Сосенята й сосеняточка, видно, почувуються, як сироти, позбавлені тепла сосни-матері.

Як то в казці буває, поет приворожує до себе ластівку:

*Ластівко біля вікна,
 Ластівко нашої хати,
 Що тобі, ластонько, дати:
 Меду, борщу чи пшона?*

Він обіцяє навчити її розуміти глибший сенс літання:

*Ластівко, де не літайсь —
 Мало налітатися вволю:*

*Ще народись та удайсь
В небо, Вітчизну і волю.*

(“Ластівко біля вікна”)

Є речі особливо цінні й дорогі в житті: високі пориви, Вітчизна (з великої букви!) і воля — ось що треба розуміти, коли маєш крила і можеш високо літати. Їх треба вирощувати в душі чародійством слова.

Наявність цього чародійства в поезії Вінграновського стверджує Іван Дзюба: “Вінграновський однаково розкошує у всіх слівних сферах, навіть службові частини мови здаються в нього ожилими, розкріпаченими, — але з дієсловом він уже просто чаклує, відьмує:

*Прицокало, прибилося, притекло,
Припало, пригорнулось, причинилось,
Заплакало і — никма утекло
Чорняве полум'я з печальними очима.⁴*

Чи поет розкошує в грі словами подібно, як ми втішаємося варіаціями мелодій? Ця гра виникає з природної потреби мистця. Але це не все. Орудуючи багатую синонімікою, поет хоче вичерпати по змозі й передати словом і багатство зовнішніх явищ, барв, рухів, і невичерпне багатство внутрішнього світу, для якого даремне шукаємо повноти вислову.

Таку саму “гру” словами знаходимо в Ліни Костенко, наприклад, в її поезії “Пасаж болю”, де за зовнішньою грою слів приховується зболіла душа: “А я перетерплю, а я перемовчу... а я переплачу, пересміюсь!.. Це переждати, переждати, це передвічне навперестріт”. І фінал: утеча з розбитою душею.⁵

Лірика Вінграновського відзначається широким діапазоном почуттів. Він не ділиться своїми почуттями скупю, частками. Він іде в глибину. Коли він звертається до казкового світу, то він там весь. Так само весь він поринає у сферу величного. Попри всю ніжність серця він зраджує могутні вольові пориви, яким і дає адекватний вираз.

Його захоплюють потужні стихії, море, безодня світу й безодня буття.

*Над безоднею світу багряна скала
Стоїть, височіє в хмарах синіх.*

(“На золотому столі”)

4. Іван Дзюба, “Поезія М. Вінграновського”, *Народний календар на рік 1969*, Братіслава.

5. Ліна Костенко, *Поезії*, (Балтимор: В-во Смолоскип, 1969), стор. 219.

Не німа для нього карпатська Черногора. Коли він споглядає її, то чує, що до нього "тут все говорить із прадавніх пір", що "вічність диха тихо серед гір" ("Триптих"). Він має широкий віддих, коли в його зіницях відбивається "просторинь безмежна" ("Над Чернівцями вороняччя"). Він еднається з морем, його серце переймає ритм морських хвиль:

*Іду у безсмертному морі,
І море іде у мені!*

Море вчить по-новому дивитися на світ. "Воно — каже поет — дало мені очі". На морі відкриваються перед людиною "обрії нашої долі". Але головне — море окрилює поета. Хоча бувають у нього хвилини сумніву, чи зможе він "несягнене осягнути", проте верх бере почуття бадьорости й сили. Сили моральної. Море надихає високими почуттями: "У морі чисті ми і душами великі" ("Морської осені"). Воно не лякає поета і в бурю. Навпаки, він набирає твердого переконання, що

*чим сильніш гойдатиме нас море,
тим менше нас гойдатиме життя.*

("Вставай, рибалко")

Поет, "відмічений суворим правом жити", збагнув не тільки осяйну сторінку життя, але й його жорстокість, яка дивно поєднується з любов'ю. Він звертається до моря з проханням:

*Дозволь нам, море, в бурях океану
Твою жорстокість пити і любов.*

("Моєму морю")

Такою самою внутрішньою насагою, як море, окрилює поета Україна — земля і народ. Бурхливе море — їх символ. Любов'ю й жорстокістю напоєна земля українська, яка віками вбирала в себе кров людську, як водицю. Любов до неї не може бути літепла, вона мусить бути пристрасна, шевченківська. Проповідникам любови до світу, до людства, наш поет заявляє:

*Той любов'ю повниться до світу,
Хто рідну землю має під собою.*

("Тополя")

Про поетів, у душі яких палає прометеївський огонь любови й самопожертви, він висловлюється: "Поети і в смерті кличуть землю батьківщини" ("Повернення Хікмета"). Свій зв'язок із батьківщиною відчуває він у своїй крові. "Кров свою — заявляє він, звертаючись до Батьківщини (з великої букви!) — змішав я із твоєю, як зерно із землею повесні" ("Український прелюд"). У шумі її річок, Псла, Ворскла, Сули, вчувається йому відгомін

героїчних змагань давнини, крики з її бойовищ, бо річки ті горіли кров'ю: 47

*Ми знаєм крики наших вод,
Коли вони горіли кров'ю.
Ті крики в нас.
Бо ми народ.
І вони наші — кров з любов'ю.
(“На Псло...”)*

”Древлянський Тетерев”, ”суворий, темно-русий”, ”вперся лобом у віки”, звідки доносить до нас ”княгині Ольги славу гнівну” і ”Святослава меч гіркий” (там само).

То малі річки. Що й казати про Дніпро, який береже славу України й Шевченкову славу! З нього випив поет свою любов:

*Ми стрінулись з тобою на Дніпрі,
Там губи я торкнув твої, Вітчизно,
Там вивірів по тобі пульс любови.
(“Український прелюд”)*

Поетове мислення вбирає в себе первні міту. Як і в інших поетів-шестидесятників, у його уяві постає Чумацький Віз, безсмертний захисник українського неба і народу. ”У тім возі, — каже поет, — мій прадід спить”.

*Котить місяць Чумацький Віз
З моїм прадідом над віками.
(“Прадід”)*

Чи тільки прадід поета спить там? Припускаємо, що поет, який мислить національними категоріями, не посперечався б з нами, якби ми сказали, що там спить мітичний пращур українського роду як такого.

Мислити національними категоріями — це значить мислити по-шевченківському. Вінграновський, вірний Кобзареві, мав право парафразувати слова Шевченка, в яких пророк-візіонер замкнув провідну ідею своєї творчості. Шевченко поставив на сторожі ”рабів німих” своє слово, Вінграновський заявляє своєму народові:

*Я на сторожі коло тебе
Поставлю атом і добро.
(“Народе мій”)*

Свідомий грізного історичного моменту, поет відкликається водночас і до жадливої апокаліптичної сили, і до сили морального етосу. Ця свідомість пов'язується з вірою в українську людину, людину справжню, що походить ”з колоска

48 благородного”, “з хліборобського роду”, що пройшла шлях “горя-недоленьки, суму і зла, від хана Батия крізь Гітлера чорно-го”. Її психіка, як у дволикого Януса, “жорстока і добра”. Але жорстокість не є ж її доглибною властивістю. Поет вірить, що людина та “ввійшла” в нього “для добра” (“Вечірнє”). З життєвого досвіду він знає її настанову на доброчин. Тому благословить українську домівку:

*Благословенна будь, оселе, на землі,
На березі, над юною водою,
Де з д і д а - п р а д і д а неквапною рукою
Ми творимо добро в душі і на столі.*

(“На Псло...”)

Коли поет каже: “творимо добро... на столі”, він не забуває згадати таку важливу і таку характеристичну рису українського народу, як гостинність.

І фізична і моральна природа українського селянина збуджує в нього подив:

*Яке чоло! Яка рука! Немає
Гарніших рук ні в якому краю!*

(“Стояла в травах ніч”)

Поет спостерігає в літню ніч, як він спить на сніні —

Грудьми до неба і чолом до нього.

Чолом до неба — бо на тому чолі треба вміти прочитати почуття самопошани людини, яка розуміє життя.

Серед українського жіноцтва поет знаходить типи “героїчної жінки”, яка бере добровільно й мовчки на свої плечі і “тягар трудів”, і страждання, бо її любов і самовідданість впливають із “дум і серця висоти” (“Дружині художника”).

Іван Дзюба стверджує (у вищезгаданому есеї), що “народ, нація, Україна” ” є тремким ядром поезії Вінграновського, осереддям, навколо якого розгортається увесь зміст душевного життя і до якого все так чи інакше знову й знову повертається, все невимовно тяжіє”. “Україна в усій складності її історичної долі... — це просто те, чим живе його душа... Зрештою все, що він пише, пише про неї. Про що б не говорив, — говорить про неї”.

Слушна думка критика не є запереченням факту, що поет із тонкою вразливістю маляра радо відтворює на своєму полотні індивідуальні явища. Зокрема чарує його краса молодости. Очима, сповненими милування, споглядає він на дівчину, що сидить на базарі, продає сливи: в білій хустині, в сірім піджаці, у

чоботях, у темній спідничині, в білому горосі-фартусі. Утомлена, 49
поклала голову на буханець хліба — задрімала "в базарній
хуртовині". Тим часом оси гомонять на сливах. "Промінь сонця
гасне у косі", а "дівчина продає ті сливи уві сні" ("Марія").

Жанрова картина, що чекає на свого Мурільйо!

Поет зачарований і грою кольорів, і чудовою дівочою на-
ївністю, і якоюсь обеззброюючою легковажністю, з якою дів-
чина ставиться до купецького "інтересу", що його вона має пола-
годити.

З таким самим милуванням поет, що, як ми бачили, вмів
поринати в казковий дитячий світ, споглядає на хлопчиків:

*Мизатий хлопчик, як горобчик,
З таким, як сам, до річки йде.
Іде над хлопчиками дощик,
Іде над ними й більш ніде.*

Кругом цвітіння буйної весни:

*А фіолетово, а синьо
При хаті півники цвітуть!
Цвіте над півниками слива
І абрикоса пахне тут.*

("Мизатий хлопчик")

Цікавий ще інший ідилічний образок: Дівчинка, в червоному
намистинні, іде з відрами берегом Дніпра, співаючи "Подоля-
ночку". До неї підбігає-котиться меншенький її братик, у білій
сорочині, "вхопився рученям за дужку", і так вони, "оглядаючись
на мокру тучу з вітром, подибали до хати".

Ідилічний малюнок закінчується глибокодумним звучанням:

*Печенігів
Колись князь Ярослав
Розбив і розгромив на цьому місці.*

("Ще молодесенька")

Історичний спогад, ніби веселка сивої давнини, освітлює
дорогу дітям. І їхні душі.

Усі струни серця бринять під доторком поетової руки. Усе в
навколишньому світі оживає від його животворного подиху. У
тому, що ми звичайно називаємо поетичною фікцією, роз-
кривається перед нами поетична правда, глибша правда
життя, випромінюється те, що в речах буває несхопне для
звичайного досвіду. Головне ж — поет показує нам красу

50 людини, справжньої людини, бо сам він так, як Шевченків Перебендя, дивиться на людей душею.

Тепер можемо зрозуміти, чому світ "спіймав" поета. Він спіймав його силою, за окресленням самого поета, "людського повнозвуччя".

"Безсмертні келехи людського повнозвуччя", океани "осяяння" та "океани чистоти" відкрив надхненний поет у мистецькій галерії, де до нього промовляли Мікель-Анджельо і Рембрандт, Рафаель і Ван-Гог, Гойя і Роден. Таким самим повнозвуччям надихає його вічножіноче:

*І вічно я шукаю лиш тебе,
Знаходжу вічно, вічно не знаходжу.*

(*"Осяяння"*)

У тому "вічно шукаю, вічно знаходжу й вічно не знаходжу" приховується секрет вічноюної й вічноспраглої поетової душі. Поет дивиться на світ крізь призму краси й величі, любови й творчого пориву. Він бачить його осяяне обличчя, яким світ і спіймав його.

Чи таке обличчя світу не було відоме Сковороді? Адже мудрець зберігав у душі шанобливість до світу, в якому бачив втілення божественної ідеї. Мислитель, що в мандрах провів свій вік, знаходив і полюбив чимало шляхетних людей. Полюбив і рідну землю. Свідчить про це, наприклад, його лист до друга, Михайла Ковалинського, від 26 вересня 1790 року. Знайшовши притулок у домі Андрія Ковалевського, Сковорода висловлює у своєму листі радість і захоплення красою околиці, яка — як він пише — "рясніла лісами, садами, горбовинами й джерелами".⁶

Отже тут, можна сказати, поетові по дорозі з мудрецем.

Від якого ж світу втікав Сковорода, щоб не потрапити в його тенета? Це світ людської неправди й лицемірства, корисливості й насильства, світ, у якому торгують честю й сумлінням. Світ цей радий скувати душу кожної людини. Мудрець не побоявся стятися з ним у герці, і вийшов переможцем.

Алеж це світ, якого сахається й наш поет. Він приніс поетові переживання, яких не міг зазнати мислитель. Доба великого історичного зламу викликала в поетовій душі динаміку почуттів, які переплітаються з апокаліптичними видіннями, з передчуттями світового катаклізму. Спалахи апокаліптичних видінь бентежать його уяву:

6. Григорій Сковорода: *Твори в двох томах*, т. II (Київ: В-во АН УРСР, 1961), стор. 387.

*Мені привиділось затемнення Землі:
Вогневих бомб чорнолетучі зграї,
І людство, скорчене у попелястій млі,
І хмари, як папір, горять у небокраї.*

(“Мені привиділось...”)

Його морозить думка про раптовий вибух “водневої війни”. Що станеться з Вітчизною, яка простягає до нього “судиття дерев”, ніби “свої руки”, яку поет і називає судиттям дерев? Ми живемо “в епоху бомби рокової”, яка зветься також — що за іронія! — “епохою розуму і дій” (“Качки летять”). Чи не краще було б назвати її добою абсурду? Ось що в ній твориться:

*Переді мною смерті і заграви,
Концтабори, прокляття і хрести,
Зруйновані народи і стремління,
Поранені бажання і думки.*

(“Привіт тобі, ріко моєї долі”)

Може, Демон Руїни є “вічним духом Землі”? Він діє руками Солдата, що каже про себе:

*У мене на чолі
Вінок наруги. Духа я не знаю.*

.....
*Я знищив сто народів і культур,
Я згвалтував красу і ніжність людства.
Я з тюрем весь, концтаборів, тортур,
Ганьба людини, я взірець безпутства.
Я весь в прокляттях, попелі й димах,
Одружений на смерті, я пропах
Двадцятивічним ароматом смерті.*

Демон залишиться один і блукатиме “в атомній пустелі”, яка мала б стати оселею живого колись життя (“Демон”).

Щоправда, поет намагається рятувати свою віру в людину. Він судорожно хапається за міт “радянської доби”, яка, мовляв, “понад Чумацьким Возом розвертається” (“Мені привиділось затемнення Землі”), виховує нову людину й буде краще життя. Важко збагнути, як може поет зберегти свою віру в атмосфері “радянської” мертвечини, коли те, що було колись для багатьох прекрасним привидом, спотворюється й розсипається димним попелом. Адже він бачить навколо не нову, перероджену людину, а кубла гидких філістерів, “душі гарбузові”, безкрилі “відгодовані серця”, в яких плине “рабська кров”. У тій атмосфері поет душиється:

Я задихаюсь! Біло — до млости!

Я всі прокляття розпрокляв.

І фіолетовий від злости

Ножами серце обіклав.

(“Учора ще я в цьому колі жив”)

Він признається іншим разом, що, почувавочи безвихідь, “гриз землю з болу у гаю” (“Де ти, мій коню, з Дніпра-Дунаю?”). Безвихідь не власну, а всього покоління.

На неї можна подивитися в історичній перспективі. Так видно краще. Та й окреслити її може поет повніше. Може, саме тому він поринає в глибінь віків. Лине на крилах уяви в “ніч Івана Богуна”. Виводить легендарного лицаря, що вночі, після тяжкого погрому України, споглядає на бойовище й бачить:

... нипає помазанником божим

П і в п р а в д а, п і в с в о б о д а, п і в ж и т т я.

І за народом згорбленим та босим

Пильнує б е з ' я з и к е н е б у т т я.

... Тікає воля, дух її і слово.

І грає рабство в сурми золоті.

Козацька Україна перетворюється на “глинкарську Україну”, де “моче морду серце у горілці”. Безнадійний, здавалося б, крик виринається з уст лицаря:

Ганьбо! Ганебино! Ганьбище! Ти над нами!

Твій віщий зір на нашому чолі.

Але лицарська душа не здатна підкоритися хижацькому й розбещеному ворогові:

України знамено

Кричить і горбиться над нами...

..Єднаймося. Ми той є грунт

Подій майбутніх вирішальних.

До бою, бо не буде бою —

Ледачість знелюдить і нас.

(“Ніч Івана Богуна”)

Чи голос цей пролунав без відгуку в темну історичну ніч? Його відлуння вчувається в душах молодого покоління, яке появилось на світ у велику світову завірюху

з худеньких матерів,

в саду порубаним.

Воно почуває в собі силу, якої не знали батьки, що жили в атмосфері жорстокого жаху. Від імени того покоління поет гордо заявляє:

*Я знаю — не для тиші
Вулкани дихають з-під наших юних брів.
(“І є народ” 7)*

Він переймає, здається, поклик полковника Богуня і “гнівним мечем” б’є виродків та перевертнів — виконавців чужої волі, які з нечуваним цинізмом “за професію взяли любов до партії й народу”,⁸ “відрізаючи живі шматки з народу”.⁹ Голосом “демона карань” (так називає себе поет) гукає він до зловорожої сили, яка несе смерть “нації Дніпра”:

*Проклята, проклята, погібне хай, згорить!
(“Києву”)*

Такі прокляття кидає поет, який знає, що за ним стоїть

*народ, в якого є прокляття,
страшніші од водневої війни.
(“І є народ”)*

Разюча інвектива спрямовується на тих співців, “тричі проклятих народом”, які віддали сумління на “почесті і на медалі” і “язиком орденоносним” благословили тиранію.¹⁰ Поет таврує тих покручів, що покрили українські міста і зневажають рідну мову, хизуючись якимось “ганебним шинкарським наріччям”. Обурений поет віщує, яка доля чекає їх дітей:

*Землю забудуть вони і забудуть, що ви є на світі.
Хитро полізуть в життя і безчестям укриється слід їх.
(“Мова”)*

Непохитна віра в живучість українського слова пробивається у віщого поета, що звертається до України:

*Чистою мовою ти майбуття привітаєш у хорі.
Чистою мовою ти коліскову співатимеш дітям.¹¹*

7. Поезія “І є народ” — див. Б. Кравців, “Сто поезій М. Вінграновського”, *Сучасність*, ч. 9, 1968, стор. 35. Автор статті звертає увагу на зміни в пізніших виданнях.

8. Вірш “У ластів’ячих гніздах хмар” — там же, стор. 42.

9. “І є народ”.

10. Переспів Пушкінового “Пророка” — там же, стор. 40.

11. Там же, стор. 43.

Так промовляє поет, який знає, що таке воля і рабство, честь і безчестя. Він міг би повторити слова Фіхте: "Тільки будши вільним, життя має вартість".¹² Міг би пригадати своїм землякам-потурнакам слова сліпого, як кажуть, прозорливця Гомера, який знав те, чого вони не хочуть усвідомити, а саме, що

*половину гідности Зевс одбира громовладний
у чоловіка, якому дні рабської долі прирік він.*¹³

Проте поет, який так сміливо шмагав суспільство за моральну деградацію, признається, що його душу підточують сумніви. У міру того, як йому "зрілість кладе руку на плече" й усе видніше стає "в серці й голові", він набирає переконання, що він "у чомусь завинивсь перед своїм народом", бо не доніс до нього "чогось такого необхідного":

*Чи, може, це шмат хліба, того хліба,
Що їсть душа із першим молоком,
А потім дивиться на світ очима правди,
І незатуркана, з незламаним хребтом,
Живе і множить правду і добро
У себе в білій хаті і плянеті?*

Поет безжалісно ранить себе:

*Чи, може, сам невипростаний я,
Не маю мужности і того духу в слові,
Що пропікає світ і все на світі,
І стверджує і волю, і любов?*

(“Не маю зла”)

Як маємо розуміти скаргу поета, який не звик скаржитися? Чи її подиктувало чутке сумління, яке не хоче приховувати перед собою послаблення мужности, чи трагічне борсання орла в клітці, хвилина розпачу? Була така хвилина (чи такі хвилини) і в Лесі Українки (“Хвилина розпачу”). Все ж хочемо вірити, що поет, який марив етосом чести, був насправді вірний собі, коли на похороні Василя Симоненка сказав заповітні горді слова від імени свого покоління:

*Жодного слова брехні
Жодного граму підкупства
Підлости хитрощів
Чи недовір'я*

12. J.-G. Fichte, "Die Staatslehre" — *W e r k e* IV, 412.

13. Гомер, *Одіссея*, XVII, 322-323 — переклад Бориса Тена.

Наклепів

*В нас не було поміж нами
В нас не було і не буде.*

Так я кажу

Чи ні

Так я кажу

Чи ні

Я кажу правду

Бо за душею цієї правди

Стоїть Україна.

(“Пам’яті Василя Симоненка”)

Такі слова видобув поет “із древніх і нових глибин”, глибин народу (“Моему морю”). У них він шукає в виразу для свого справжнього, глибинного “я”. Не скажемо, що він знайшов своє “я” в готовій, викінченій формі, бо людина вершить свою духовість протягом цілого життя.

Чи міг би поет сказати, що світ, власне, світ неправди ловив його, але не спіймав? Слова: “світ не спіймав мене” мають вагу в устах людини, яка, пройшовши життєвий шлях, підсумовує свої перемоги й невдачі.

НА ПОЧАТКАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ (VI)

Юрій Лавріненко

VIII. СТАНОВЛЕННЯ СТОЛИЦІ ВІДРОДЖЕННЯ

"Призначений бути освітнім центром для всього Півдня, він на початку був, можна сказати, єдиною яскраво освітленою крапкою на цьому безмежному просторі".

Акад. Н. Лавровський Із початкової історії Харківського університету (1869)

"...нехай же буде відоме всьому освіченому світові, що нами зроблено в той час".

Х. Роммель, кол. професор Харківського університету в листі із Касселю в Харків ректорові ун-ту (1815)

"Ви самі бачите доконечність зберегти сіє в тайні до переведення в дію".

Василь Каразин у листі приятелеві в Харків (2. V. 1802, про плян університету)

"Не нудись, мій друже, подробицями... писатиму тобі про все, що мене вражатиме особливо".

Є. Філомафитський (видавець Українського Вестника) в листі-кореспонденції про Харків (із Харкова в Херсон, 1816)

1. Далекосяжні правні безпеки

"Укохана його Україна спала йому насамперед на думку як край, де не було (на той час) ні однієї вищої школи". Так свідчить Філядельф Васильович Каразин (старший син) у своїх недрукованих "Записках про життя батька", про той момент

старту, коли В. Каразин зразу після першого листа до Олександра І почав працювати при ньому в ролі експерт-дорадника. Каразин запропонував почати працю з народної освіти, організувати міністерство освіти з Головною управою шкіл при ньому. Першим міністром освіти став граф Завадовський (відомий українець), правителем справ Головної управи шкіл став Василь Каразин. Каразин був одною з головних творчих сил у тій великій піонерській праці заснування системи народної освіти в цілій імперії.

Він зокрема виконав головну працю в "Комітеті для складання нових статутів наукових установ у російській імперії.*

При тій незвичайній нагоді Каразин довершив і щось особливо важливе для нього (заховане в душі): статут задуманого ним, але ще не існуючого університету в Харкові. Ми можемо догадуватися, що роїлось у його думках, коли він тим статутом заклав легально-правні підвалини університетської автономії... Тільки десяток років пізніше стане видно, що завдяки цьому каразинському статуту Харківський університет матиме змогу, долаючи опір імперської бюрократії, виконувати чимало функцій як не столиці, то фактичного центру Українського Відродження.

Перший пункт затвердженого самим імператором статуту передбачає творення в надрах університету наукових товариств як наук точних, так і філологічних. Університет має допомагати тій творчій самодіяльності друкуванням праць і — що головне, як побачимо далі! — *періодичних видань* коштом господарських сум університету. Далі — що ще важливіше! — статут надає університетові *право цензури* всіх книг, що друкуються на території Харківської учбової округи. Цензурний комітет складається з чотирьох деканів університету. В університетську бібліотеку цим статутом дозволялося виписувати з-за кордону *всі книги без цензури*. Словом — формально *широка внутрішня автономія* (геть аж до права власного суду над своїми членами і їхніми родинами).** За статутом, "університет

*"Формулярный список о службе Василия Назарьевича Каразина от 1830 года". Поданий повністю в Г. П. Данилевського: "Василий Назарьевич Каразин", *Сочинения Г. П. Данилевского*, том 21, СПб., 1901, стор. 104. Далі посилання на це цінне джерело скорочено: Данилевський, стор... Працю Данилевського про Каразина надруковано в книжці Данилевського *Украинская Старина*, Харків, 1866, з додатком на кінці: "Список сочинений В. Н. Каразина, с 1807 по 1842 г." стор. 152-169.

**Д. И. Багалей, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*, том I, Харків, 1893-1898, стор. 206-208. Вийшло два

58 являє собою вищий науковий стан ('сословіє'), влаштований для викладання наук. В ньому підготовляється молодь для вступу в різні звання державної служби". Отже, статут поєднує науково-культурну творчість університету із завданням підготовки нових кваліфікованих кадрів.

Які просторо, можна сказати — по-західноєвропейськи, закросні рамки! Тепер від українців на місці залежатиме: що ж саме той "науковий стан" і ті нові кадри творитимуть — Російську імперію чи українське відродження? Університет чекала важка боротьба. Звичайно, реакційні елементи російської централістичної бюрократії скоро зрозуміли і похопилися: що ж то вирвав у них через Олександра і Василь Каразин. Вони дедали енергійніше всіма зубами обгризали цю незалежну статуту базу Харківського університету. Але за перші два-три десятиліття, які теж не були легенькі, українці здобули нові поважні позиції.

Картина каразинського далекоглядного легально-правного забезпечення майбутнього Харківського університету (самоуправа, право власної цензури і т.п.) доповнюється ще одним здобутком для першого університетського центру України. Він офіційно став науково-адміністративним керівником утвореної майже одночасно з університетом Харківської учбової округи, що охопила чи не більшу частину всіх етнографічних територій підросійської частини України.*

Характерне те, що до Харківської (за територією її можна б умовно назвати Українською) учбової округи увійшли також ті прикордонні російські губерні (Орловська, Воронізька, окремо — земля Війська Донського), де українське населення становило значну й масивну меншину. Територія майбутнього Донбасу самозрозуміло лишалась у межах українських. Також місто Одеса лишалося в орбіті Харкова.

Таким чином Харківський університет з Харківською учбовою округою, мабуть, відіграли історичну роль в томи. Далі посилання на це джерело скорочено: Багалій, том, стор...

*Проф. Дмитро Багалій окреслює так територію Харківської учбової округи:

"Харківська учбова округа охоплювала велетенський простір. У склад його входили такі губерні: Слобідсько-Українська (тепер Харківська), Орловська, Воронізька, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська (потім перетворена на Херсонську), Таврійська, Катеринославська й землі Донських та Чорноморських (Кубань, — Ю. Л.) козаків" (Багалій, т. I, стор. 206). Пізніше до Харківської округи приєднано, коштом Віленської учбової округи, також Київську губерню (Багалій, том II, стор. 111). Харківська учбова округа заслуговує окремої бодай короткої історичної розвідки.

закріпленні за Україною не тільки Слобожанщини, а й Донбасу та східних і південно-східних історичних чи етнографічних територій України. 59

На 1828 рік у Харківській учбовій окрузі було 249 середніх і нижчих шкіл, 1664 учнів, 746 учителів. Як на таку велику територію — дуже мало. (Взагалі на Україні численне колись шкільництво під владою Росії занепало). Харківський університет доклав багато праці, щоб ці числа шкільництва збільшити. В ньому утворився своєрідний замітник міністерства освіти, що його складала два комітети: Цензурний комітет і Шкільний комітет для систематичного керівництва шкільною мережею округи. Коли Цензурний комітет складала декани чотирьох факультетів, то в Шкільному комітеті працювали кращі як українські, так і закордонні професори університету: Тимковський, Осиповський, Стойкович, Якоб, Шад, Дюгуров, Гут, Роммель. Декотрі з них, на думку Багалія, "виявили себе як видатні педагоги на полі середньої і нижчої народної освіти, а труди їх на користь шкіл Харківської учбової округи являють одну із найбільш яскравих сторінок в історії освітнього впливу університету на суспільство" (Багалій, том I, стор. 216; том II, стор. 1049).

Харківський університет ставився прихильно до неукраїнських національностей (меншин) на території Харківської учбової округи. Зокрема щодо кримських татар маємо такі факти: "Харківський університет відкрив при Таврійській гімназії шкільний відділ для підготовки татарських вчителів". Або: "...при Таврійській гімназії введено знову навчання татарської мови і музики" (Багалій, том II, стор. 1032 і 1033).

2. Скарби західньо-європейської філософії в Харкові

Після легально-правного і територіяльного забезпечення Харківського університету та його учбової округи — другою найважливішою турботою Василя Каразина було підшукати і законтрактувати кращих з професорів і вчених Заходу. Цілком зрозуміле, що Каразин у першу чергу намагався здобути найкращого можливого кандидата на професора філософії. Син Василя, Філядельф Васильович Каразин (1810-70) свідчить, що батько шукав поради в цій справі найбільших тодішніх культурних авторитетів Європи: Гете, Шіллера, Ляпляса, Фіхте, останнього запрошував до Харкова на катедру філософії (на іншу катедру запрошував Ляпляса), листувався також з Гільдебрандтом, Павссоном, Лябанде та іншими європейськими

60 знаменитостями.* Фіхте, який уже дав був згоду приїхати, мусів відпасти, так само Ляпляс, бо через опір російського уряду Каразин не міг запропонувати бажаної платні.

Фіхте запропонував замість себе на катедру філософії професора Йогана Шада. Також Гете і Шіллер рекомендували Шада. З такими високими рекомендаціями прибув проф. Шад до Харкова 1 лютого 1804 року, за цілий рік до відкриття університету, в підготові якого взяв особисту участь.

Василь Каразин шукав і знайшов в особі Шада те, чого хотів і що не заперечувало б його власного, почасти під впливом Сковороди зформованого, світогляду. Проф. Шад скоро виявився щасливою знахідкою Каразина. Саме в Харкові він створив свої головні філософські твори, а зокрема загально зформулював романтичну філософію нації та дав ґрунтовну працю про природне право людини. Вихованець німецької класичної і романтичної філософії, Шад приніс із собою в новоявлений харківський центр Українського Відродження дихання "глибини й грандіозности" німецької класичної філософії, що тоді, як каже історик філософії, "безроздільно панувала в Європі" (а можна думати — і творила клімат європейської "весни народів", державного самовизначення європейських націй).

У Російській імперії, звичайно, як і все, так і філософські новини Заходу йшли спершу і тільки в російські столиці. І вже звідти, як нібито російське добро, в погіршеному вигляді передавалися далі в підлеглі краї. Проф. Дмитро Чижевський одначе спостеріг, що "трохи чи не перші відомості про Канта, Фіхте і Шеллінга принесли на північ (тобто в Росію, — Ю. Л.) якраз українці" (Дмитро Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*. Прага, 1931, стор. 66). Поява в Харкові катедри філософії, очоленої проф. Шадом, зробила зайвим посередництво в цій ділянці Петербургу і Москви. У Харкові зав'язалося власне філософське життя, з університетської друкарні вийшло чимало праць з філософії, що не раз випереджали і російські столиці. У цьому відношенні Харків на якийсь час (до першого поліційного погрому) переставав бути провінцією Москви, де російський уряд виявляв вороже ставлення до західноєвропейської філософії свободи й обов'язку Канта і романтичної натурфілософії природного права людини Шеллінга та його учнів.

*Василій Назарович Каразин. "Основаніе Харьковского университета, 1802-1804". *Русская Старина*, 1875, XIV, стор. 472. Підпис під цими вартісними документованими спогадами сина про батька: "Воспитанник Харьковского университета 1820-их годов".

Натомість виключно сприятливу ситуацію філософії, зокрема Шада, в Харкові відзначають як історик Багалій, так і філософ Чижевський.*

Важливим тут здається те, що філософські ідеї Шада, зокрема його високий респект до свободи й гідності людини, людської одиниці і нації, виявилися більш-менш співзвучними з початками Українського Відродження, з місцевими філософськими традиціями (Сковорода, Яків Козельський та ін.). На жаль, харківські філософські праці проф. Шада досі науково, бодай у виборі, не перевидано.

На підставі цінних досліджень, головне Д. Чижевського, а також Д. Багалія, та інших матеріалів філософське обличчя Шада можна звести до такої характеристики.

Шад був незалежний дослідник Канта і Фіхте. Він сприймав зокрема кантівську філософію свободи людини та наголос на неї у Фіхте. Від себе Шад підкреслював пізнавальні можливості розуму й досліду.

Важлива натурфілософія Шада, дещо подібна до натурфілософії Шеллінга: боротьба протилежностей і любов витворюють реальні роди й гатунки та безмежну різноманітність. За Шадом, саме ця різноманітність творить основу життя, природи, націй. "Взагалі, — пише Багалій, — весь твір Шада про природне право являє собою, як слушно зауважив акад. Н. А. Лавровський, 'невблаганний протест проти всякого насильства над свободою'" (Багалій, том II, стор. 51).

Шад виводить такі норми права: свобода совісти та думки, свобода університетського навчання, засудження рабства і т. ін. "Ця частина праці Шада, — зазначає Дмитро Чижевський, — послужила основою обвинувачень проти нього. Хоч Шад зовсім не був прибічником революційного радикалізму. Шад вважає власні протиріччям проти закону еволюції та принципів свободи

*Проф. Багалій ретроспективно пише про Шада: "З Харківським університетом у нього зв'язані були найкращі враження... Харківська професура була періодом повного розквіту його розумових сил, матеріяльного добробуту, повного родинного життя, влади і впливу... він був членом 'Шкільного комітету', правління унів-ту..." (Багалій, том II, стор. 50).

Дмитро Чижевський: "В Харкові Шад зразу зайняв, так би мовити, центральне становище. Не тільки його блискуча красномовність і його без сумніву серйозна вченість, а і його як-не-як глибока думка, патос переконання у своїх ідеях, що до них він дійшов таким нелегким шляхом внутрішньої та зовнішньої боротьби, — це все притягало до нього молодь і товаришів... саме до харківського періоду його життя належать три його друковані твори, в яких він почав викладати *систему* своїх філософських думок"... (цитована праця, стор. 69-70).

62 не тільки деспотизм старого феодалного режиму, а, наприклад, також деспотизм французької революції. Протилежно до Фіхте Шад, мабуть, ніколи не захоплювався революційною ідеологією. 'Революційність' його думки обмежувалась сферою філософії" (Дмитро Чижевський. Цитована книжка, стор. 70-72).

Що ж до "Теорії нації" Шада, то проф. Чижевський присвячує їй такий уступ: "Цікава теорія нації, яку Шад виклав у своїй промові "Поворот Європі свободи". — Як кожна держава зокрема є організмом, так само є організмом і цілокупність усіх держав. Падіння влади Наполеона відновило в цьому міждержавному організмі те, що є умовою нормального життя кожного організму — протилежність між його частинами, — в даному випадку вільне діяння і протидіяння націй, їх протилежність, що залежить від клімату, звичаїв, рівня культури і різних їх тілесних та душевних здібностей. Не на всякій землі родиться все. Вдосконалення кожної людини зокрема та всіх людей разом виявляється в їх різноманітності. А ця різноманітність залежить від вільного розвитку людини, родини, стану, держави. Безмежна різноманітність у природі і в людському роді витворює безмежну різноманітність джерел життя, чину, прагнень, що з них постає удосконалення і гармонія. Ця протилежність людей виявляється в родині — через протилежність статі й віку; в державі — правителя і народу, а також станів та поколінь; у цілому людському роді — через різницю націй. Одна з протилежностей виявляє досконалість та недосконалість другої. Тому Шад вважає безглуздом ідею загальної монархії в Європі (понаддержави, — Ю. Л.). Прибічники цієї ідеї не знають законів всесвіту та вищої мети, призначеної людині. Навіть той мир, що його мала б наслідком загальна монархія, обернувся б на зло, бо було б принесено в жертву людську гідність і свободу. Усяке прагнення до вдосконалення згасає, коли знищено різниці між народами. Нація, що з прагнення до миру підлягає іншій, виявляє своє падіння і заслуговує усі ті нещастя, які на неї можуть упасти. Не тільки не треба бажати вічного миру, який би базувався на загальній монархії, а, навпаки, такий мир є зло, та навіть початок усіх інших зол" (Дмитро Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*. Прага, 1931, стор. 72-73).

Можна думати, що ідея Шада про протилежності як засаду світобудови, романтична філософія свободи людини, ідентичности речей, зокрема людини чи нації, не були абсолютною новиною в країні Сковороди з його капітальною засадою "антитез". Новим було чітке логічне допровадження її

до проблеми нації. Для Шада руйнація чи пригноблення нації рівнозначні з руйнацією і пригнобленням самого життя.

Шад виголосив свою промову "Повернення Європі свободи" 25. XII. 1814, півроку пізніше промову видруковано в університетській друкарні,* а ще через півтора року (8 грудня 1816) Шада, за постановою засідання самого Кабінету міністрів імперії, зненацька схоплено серед ночі і таємно (навіть не давши попрощатися з родиною, не пред'явивши обвинувачення) повезено на возі всякими заплутаними дорогами через Білосток та, за висловом Шада, "напівмертвого" викинуто через кордон у Пруссію. Як бачимо, реакція російського уряду на появу в Харкові поширеної на Заході філософії своєю брутальністю і поспіхом була майже гістерична.

Справа виглядала так. Скоро після виходу друком у Харківській університетській друкарні трьох праць проф. Шада пішли на нього доноси в Петербург. Поки міністром освіти там був граф А. К. Розумовський, донос на Шада лишався майже без наслідків. Але щойно міністром освіти став "масон і інквізитор" князь А. Н. Голіцин (той самий, що дав Каразинові на читанні в імператора драми *Дон Карльос* провокаційне прізвисько "маркіз Поза"), — справа професора Шада зразу дістала найжорстокіший хід.** Про неї в петербурзьких урядових архівах нагромадилося багато матеріалу; на його підставі проф. Багалій написав спеціальну розвідку.*** Голіцин надав справі загальнодержавного і навіть міжнародного значення. У меморандумі до Кабінету міністрів Голіцин закинув Шадові такі злочини: книга Шада про природне право не годиться для молоді; автор дотримується найновішої німецької філософії, особливо Шеллінга; зустрічаються в його книзі місця, не відповідні до корінних понять нашої держави; є непристойні докори з приводу наявних у Росії установ та ін. Кабінет міністрів, у якому ще з 1808 року був членом Аракчєєв, ухвалив

* *Речи, произнесенные в торжественном собрании императорского Харьковского университета 25 декабря 1814 г.*, Харків, 1815. Порівняй інформації в Багалія, том I, стор. 697-698. Тут промова Шада в перекладі з латинської.

**Цікаво, що радянська історія філософії на Україні тенденційно підставляє цю роллю Голіцина Розумовському (Д. Х. Острянин, *Розвиток матеріалістичної філософії на Україні*, Київ, 1971, стор. 73).

***Проф. Д. Багалей, "Удаление профессора И. Г. Шада из Харьковского университета". *Записки имп. Харьковского университета за 1899 год*, і окремою відбиткою, Харків, 1899, 147 сторінок. Про "прискорбное дело Шада", переслідування, вигнання подає Багалій також у двотомовій Історії Харьк. университета, том II, стор. 41-42.

64 для Шада більшу кару, ніж пропонував Голіцин, а саме: не тільки звільнити проф. Шада з катедри в Харківському університеті, а й негайно вислати за кордон, обидві книжки Шада, видруковані в харківській університетській друкарні, знищити. Все це виконано з великим поспіхом, таємно, без слідства й суду, без відома автономно-самоуправної ради університету.

Та Шад не заспокоївся і за кордоном. Як пише проф. Д. Багалій, Шад "мав величезний запас енергії, постійність, що межувала з упертістю, віру в правоту свого діла, в те, що істина рано чи пізно повинна перемогти" (Багалій, том II, стор. 47). Шад опублікував в *Єнських загальних літературних новинах* (1817, ч. 58) своє яскраве, сповнене обурення "Повідомлення друзям", в якому змалював бруталність російського уряду. Незабаром це повідомлення про російський урядовий поліційний погром філософії в Харківському університеті появилось і в загальній пресі Заходу (*Deutsche Beobachter*).

Російські дипломатичні агенти за кордоном послали в Петербург офіційні звідомлення про невивідне для Росії розголошення справи Шада в світі. Російський уряд опублікував офіційне спростовання. Так створився один із перших випадків відгуку в міжнародній opinіonі на події Українського Відродження початку 19 століття. Шад ще роками боровся проти вчиненої йому несправедливості з боку російського уряду. Одного разу, під час перебування Олександра I в Німеччині, проф. Шад прѣбався до царя і подарував йому примірник своєї харківської книжки на правах раритету (наклад книжки спалено в Харкові з наказу царського ж таки уряду). Не добачаючи іронії раритетного подарунка, цар узяв книжку і дав проф. Шадові 300 червінців (Багалій, том II, стор. 49).

Василь Каразин, очевидно сприйняв розгром проф. Шада як бруталний удар по основному ділу його життя. Він перший прилучився до єдиногоборця-філософа, став на його оборону. А що Шада вже не було в межах імперії, то Каразин вступився за його безпомічну родину, навіть власноручно написав для дружини Шада (від її імени) листа до університету, малюючи нещасне становище вигнанця, що "на сьомому десятку літ зазнав приниження і злиднів з дружиною і двома дітьми".* Здається, якусь матеріальну компенсацію для родини Шада таки вдалося виклопотати.

Пам'ять про творця філософії нації проф. Шада не зникла

*Н. Тихий, "Василий Назарович Каразин (его жизнь и общественная деятельность)", *Кіевская Старина*, 1905, июнь, стор. 328.

швидко в Харкові. "Я збережу твої уроки, щоб ...вільно мислити", — писав Маслович у своєму журналі *Харьковській Демокрит*. А журнал *Украинский Вестник* (1819, кн. 9) писав про "найсильнішого в нинішньому світі латиніста бувшого тут професора Шада". На цей деталь негайно звернув увагу злопам'ятний противник Каразіна міністер освіти кн. Голіцин. Він зразу ж (8. XI. 1819) написав листа з доганою, попереджаючи, щоб таких й інших "непристойних" місць у журналі більше не було (Багалій, том II, стор. 757, 759).

В університеті під впливом Шада (на думку Д. Чижевського) вирости нові сили, що могли бодай частково заступити втрату керівника катедри філософії. Наприклад, підкарпатець Андрій Дудрович — "учень і наступник Шада в університеті" — став після висилки Шада його наступником на кафедрі філософії. Дудрович також клопотався обороною інтересів і прав родини проф. Шада. Проф. Дмитро Багалій характеристично відзначає співзвучність згаданих вище філософських виступів і думок Шада з настроями тодішнього українського суспільства: "...звичайно, у Шада дуже різкий тон, але він пояснюється і настроєм тодішнього суспільства" (Багалій, том I, стор. 697-98). "У цій промові ('Повернення Європі свободи'), — пише далі історик, — Шад відгукується живим (навіть надто різким, палким, гарячим) словом на політичну злобу дня, яка цілковито полонила уми, хвилювала всіх" (Багалій, там само).

Виняткову роль філософії в Харківському університеті Багалій підкреслює ще так: "Одним об'єднуючим началом служила філософія... Самою суттю своєю філософія посідала притягальну силу: порушуючи загальні і важливі питання, до яких не можна залишитися байдужим при першій праці мислення, філософія вводила в нову і вищу сферу, чужу пласкостям і забобонам, настроювала до розумової праці і привчала цінити її". Багалій пише про тодішніх "харківських університетських філософів", як явище "історичне" (том I, стор. 796-97 і 701).

"Треба звернути якнайбільшу увагу, — пише Дмитро Чижевський, — на той факт, що коло Шада в Харкові зразу зібралася певна кількість колег і учнів. Філософічне життя виявилось і в філософічних працях колег Шада, що, мабуть, поставали не без його впливу" (*Нариси з історії філософії на Україні*, стор. 73). Свою роль грали щотижневі філософсько-дискусійні вечори в університеті. У Харкові вийшло тоді 15 книг

66 з філософії, "рекордове число для Росії".* (У цьому випадку начебто здійснювалася мрія Василя Каразіна — подолати провінціалізм Харкова супроти російських імперських столиць). Не слід ігнорувати і того факту, що романтично-філософська школа Шада в Харкові принаймні хронологічно попередила на який десяток років появу в українській літературі так званої "Харківської школи романтиків" (про неї мова буде далі). Питання впливу Шада не досліджене, але відомо, що один із провідних поетів-романтиків, професор "словесности" Амвросій Метлинський вивчав німецький романтизм — філософський і літературний.

А проте, видатні філософічні початки в Харківському університеті не встигли народити українського філософа видатного формату. І не дивно: російський бо уряд поліційно обірвав ті філософські початки арештом, висилкою Шада та спаленням виданих університетом книжок філософа, застрашенням його учнів. Погром філософської школи Шада в Харкові не був ізольованим епізодом, а частиною ширшого державно-терористичного походу, зв'язаного з іменем царського ставленика графа О. Аракчєєва. Як побачимо далі, "аракчєєвщина" скерувала цілу систему ударів проти України і Українського Відродження.

Грозовиця терору не конче нищить іскру відродження цілої нації, а часто і роздуває її. Так було з терором "таємної експедиції" проти "української ірреденти" кінця 18 століття, так сталося і тепер з "аракчєєвиною" першої половини 19 століття. На розгром філософії Україна відповіла новим відродженським здобутком: створенням першої власної періодичної преси. Уже під час арешту й висилки проф. Шада (1816) почав виходити перший на Україні товстий журнал місячник *Украинский Вестник*, що коли не своєю (російською) мовою, то своїм українським змістом цілком виправдав свою назву. А крім нього — буквально за кілька років! — з'явилося ще з півдесятка видань.

*150-річчя Харківського університету. Пленарна наукова конференція УВАН у США 20. V. 1955. Доповіді професорів: Ветухів, Чижевський, Філіппов — не публіковані. З мого запису.

ПОЗІР У МИНУЛЕ (І)

ІЗ СПОГАДІВ ПРО ПОЛТАВУ

Дмитро Соловей

У зв'язку з 800-річчям Полтави друкуємо — крім роману Олекси Ізарського "Полтава" — також фрагмент із спогадів Дмитра Солов'я, історика, статистика і публіциста, полтавця родом й одного з видатних громадських і наукових діячів Полтавщини. Померлий 1966 року у США Дмитро Соловей, був автором багатьох десятків монографій, розвідок і статей, між ними й таких праць, як Голгота України (1953) й виданої у видавництві "Прологу" студії Українська наука в колоніальних путях (1963). Спогади Д. Солов'я п. н. "Розгром Полтави" друкувалися в тижневику Український Голос у Вінніпегу, починаючи від 9 травня 1973 й вийшли окремим книжковим виданням у видавництві "Тризуб" 1974 року. — Редакція.

Важко відтворювати події, що відбулися сорок років тому, * не маючи докладних тогочасних записів. Єдиним абсолютно точним координуючим у часі матеріалом з полтавського періоду мого життя, про який буде мова, є тільки довідки про службову працю в Полтавській Спільці Споживчих Товариств (ПССТ), Агро-Кооперативному Технікумі та Губстатбюрі і довідка з Полтавського Наукового при ВУАН Товариства про те, що з весни 1924 року до травня 1925 я працював у термінологічній комісії цього товариства, яка збирала й упорядковувала статистично-економічні словникові матеріали, та був її головою. Та ще зберігся перелік моїх друкованих праць, що його я склав по закінченні аспірантського стажу при науково-дослідній кафедрі, готуючися до захисту промоційної роботи 4 квітня 1929 року. Що ж до пам'яті, то вона зберегла лише уривки, які до того ж добре вицвіли від незчислимих дотиків жорстокого часу.

*Спогад написаний 1962 року.

У травні 1923, як грім з ясного неба, впало мені на голову повідомлення, що призначена більшовицькою владою Управа ПССТ ліквідує культурно-просвітній відділ Спілки, в якому я з деякою перервою працював від початку 1918, а мене звільняє з роботи. Для чоловіка з родиною, що живе виключно з заробітку і навіть не має чого понести на базар продати, це страшна й болюча ситуація. Кілька годин лекцій з економічної географії України, що їх я мав у Полтавському Кооперативному Технікумі (так він називався перший рік), за які платили незвичайно мало, в жодній мірі не забезпечили б і найскромнішого існування навіть самотньої людини, а тим паче родини. Але й ці лекції саме припинялися, бо кінчався навчальний рік.

Кілька день я ходив приголомшений, не знаючи куди ткнутися, з чого почати. Праця, котрій я віддав п'ять років, у якій спеціалізувався, несподівано перестала бути фахом, з якого я міг жити. На допомогу прийшли друзі. Мені порадили звернутися до Григорія Григоровича Ротмістрова в Губерському Статистичному Бюрі. Ротмістров саме підшукував робітника, і з ним уже про мене говорили.

Відбуваючи в Полтаві в 1914-1916 рр. заслання "под гласным надзором полиции", я — теж завдяки старанням друзів — здобув працю в статистичному відділі канцелярії "Уполномоченного по поставке продуктов в армию". Уповноваженим був поміщик Гриневич, "предводитель дворянства Полтавской губернии". Проте в канцелярії, що містилася в будинкові Губерського Земства, Гриневич бував дуже рідко, а фактично всіми справами керував губерський агроном Ю. Ю. Соколовський. Спершу я працював рядовим статистиком, а потім, коли звільнилася посада, мене призначили завідувачем. Там я й пробув на службі аж до літа 1916 року, поки не закінчився реченець мого заслання. А тоді полтавський поліцмайстер послав мене під конвоєм до воїнського начальника для здачі в солдати. Отож у період 1915-1916 рр. я досить часто зустрічав Григорія Григоровича у коридорах Губземства. Бачив там і він мене і, певно, трохи знав, "що я за іден". Мені було відомо, що Г. Г. Ротмістров керує статистичним бюро, але я не знав тоді, що він належить до таємної полтавської Старої Української Громади. Коли 1920 року московські більшовики остаточно закріпилися в Полтаві, Полтгубстатбюро, на чолі якого незмінно весь час залишався Григорій Григорович, стало підлягати Центральному Статистичному Управлінню (ЦСУ) в Харкові, а на місці —

Полтавському Губвиконкомові. У час, про який мова, головою Губвиконкому був Сербиченко. Григорій Григорович прийняв мене досить привітно. Запропонував узяти керівництво секцією економічної статистики. Хоч платня в Губстатбюрі була значно менша, ніж я мав у ПССТ і хоч це вимагало нової перекваліфікації, я радо погодився. Із статистичною працею я був уже трохи обізнаний. Крім того, збирання й опрацювання статистичних матеріалів — справа не пропагандивна. Отже, в цій галузі, як мені тоді здавалося, можна спокійно працювати хоч і до кінця життя, аби тільки сумлінно й ретельно виконувати обов'язки. А я це міг.

Так несподівано життя змусило мене ще раз набувати нову, кваліфікацію. Моя статистична праця 1915-1916 рр. мала вузький, досить примітивний і специфічний характер. Тут же в практичній роботі зустрілося чимало нового й значно складнішого. Мусів усе це швидко опанувати і ретельно взятися до праці. Як звичайно буває в таких випадках, робив я іноді ляпсуси і бачив тоді на обличчях досвідчених технічних співробітників вираз мовчазливої іронії і кепкування. З технікою роботи я швидко оговтався. Між мною й апаратом секції встановилася дружня атмосфера співробітництва. Апарат постійних (штатних) співробітників секції був не великий (осіб з п'ять), але з фахового боку добрий і надійний. А це мало велике значення, особливо тоді, коли доводилося час від часу брати значну кількість тимчасових робітників для переведення спеціальних масових підрахунків. Тоді штатні співробітники перетворювалися на інструкторів: доглядали за працею тимчасових, контролювали їхню роботу. Заступником моїм у секції була пані Броневська, давній досвідчений і цілком надійний статистичний працівник.

Незабаром я увійшов у курс справи й спостеріг, що Григорій Григорович з моєї роботи цілком вдоволений. Свої аналітичні статті, в яких опрацьовував для статистичного бюлетеню зведений поточний матеріал секції, я писав українською мовою, проти чого Г. Г. не заперечував. Взагалі моя поява в Губстатбюрі підсилила його українізацію та сприяла виробленню й устійненню української статистично-економічної термінології. Тим паче, що далеко не всі — не тільки рядові, а й відповідальні співробітники Губстатбюра, володіли українською літературною мовою, а саме головне, не всі хотіли нею користуватися.

Все йшло нормально. Я почав уже мріяти, що тут зможу прислужитися справі дослідження та вивчення економіки

70 Полтавщини, що була точно окресленою територіяльною одиницею, отже, допоможе в якійсь мірі й вивченню економіки цілої України. Таких відомостей тоді дуже бракувало. Я не раз відчував це сам, викладаючи економічну географію України в технікумі та на кооперативних курсах.

■
Ранньої осені 1923 року Григорій Григорович після розмов у Губвиконкомі сказав мені, що треба зробити обстеження селянської торгівлі, про яку ніхто не має жодного уявлення. Для цього слід перевести перепис якогось великого сільського ярмарку. За цю думку в Губвиконкомі радо захопилися і пообіцяли дати на операцію гроші. Григорій Григорович доручив мені розробити проєкт проведення ярмаркового перепису.

То був час, коли в пресі усього СРСР багато писали про "ножиці" — розбіжність цін на промислові й сільсько-господарські продукти. Ціни на промислові товари безупинно росли, а на сільсько-господарські продукти рівнобіжно падали. Це від'ємно впливало на розвиток сільського господарства. Наслідки перепису мусіли дати ясніше уявлення про дійсне становище.

Серед керівного складу Губстатбюро я був співробітником з найменшим фаховим стажем та статистично-організаційним досвідом. Тож довір'я, з яким Г. Г. Ротмістров доручив мені справу, було мені дуже приємне, але разом з тим і дуже затривожило, — чи зумію задовільно виконати завдання? Тим більше, що виконати його треба було не за готовим трафаретом, а навпаки, — виявляючи власну ініціативу і кмітливість. Проте я не відмовився, а Григорій Григорович, як добрий учитель, не покинув мене "на льоду". Він сказав, що спроби робити переписи ярмаркової торгівлі вже були і саме — на Полтавщині. Він розшукав і дав мені для ознайомлення дві брошури, що їх Статбюро Полтавгубземства видало ще в ХІХ сторіччі. Крім тих описів, я знайшов ще третій, самий перший, у *Трудах* київського "Юго-западного Отдела Императорского Русского Географического Общества" за 1873 р.

Перше і дуже загальне обстеження сільського ярмарку на Полтавщині (либонь у містечку Борисполі, з певністю не згадаю) зробили етнографи Павло Чубинський, Федір Вовк, та ще двох охочих. Було це на початку 1870-их рр. Друге обстеження, здається, в Лубнях у 1880-их рр. вже більше підходило під назву статистичного перепису. Здійснили його фахові статистики в

кількості шістьох осіб. Вони зробили перепис у вільний від службової роботи час, за пляном, що його самі уклали. Очевидно, і цей перепис був далекий від повноти. Третій перепис ярмаркової торгівлі так само організували і здійснили фахові статистики в 1890-их рр. у малому селі Василівці, або Яновщині, кілометрів за 35 від Полтави. Зробили вони це також у вільний від праці час, а всього учасників було до двох десятків осіб. Все це подаю тепер з пам'яті і дуже приблизно.

Перечитавши матеріяли, ознайомившись з застосованою методикою праці, я, консультуючись з Ротмістровом, приступив до розробки пляну перепису й вироблення переписних реєстраційних карток, що мусіли б бути і не дуже складні, і зручні для швидкого заповнення. Виробив я, либонь, п'ять різних взірців. Один для реєстрації при в'їздах на ярмарковий майдан кількості людей, підвод, призначеної на продаж худоби і місця життя прибулих на ярмарок. Другий для реєстрації на самому ярмарковому майдані привезених на возах продуктів. Третій для реєстрації кустарних виробів, четвертий — крамничної та яткової торгівлі промисловими товарами, а п'ятий для нотування продажніх цін на сільсько-господарські й промислові продукти.

Все, що можна було заздалегідь у реєстраційні картки вписати, мало бути надруковане, щоб реєстраторові по змозі лишилося тільки ставити цифри. Картки, невеличкі розміром, треба було надрукувати у вигляді блокнотів з твердими спинками, щоб легко було в руках заповнювати. Г. Г. Ротмістров усі їх переглянув, скорегував і дав до друкарні. Для перепису обрали ми трьохденний ярмарок у містечку Решетилівці 12-14 жовтня 1923 р. На перепис мав вийхати майже увесь чоловічий склад співробітників Губстатбюра, а в разі потреби плянували запросити до участі місцевих людей, добре їх проінструктувавши. Фактично в операції взяло участь понад 60 осіб. Статистиків розподілили на кілька груп, а на чолі кожної групи став інструктор (хтось із відповідальних співробітників Губстатбюра). Кожна група мала провадити якийсь один вид обліку, а я — керувати всією операцією, вирішувати різні питання, що появлятимуться в процесі роботи, і відповідати за доброякісне її переведення.

Приїхали ми до Решетилівки напередодні ярмарку. Полагодили справу з райвиконкомом. Організували харчування і ночівлю. Оглянули ярмарковий майдан, зробили схематичний плян, намітили в'їздові реєстраційні пости, дали їм номери і розмножили цей плян. Розподілили ролі між інструкторами, під-

рахували скільки треба людей, закликали додаткову силу, проінструктували всіх учасників, назначили місце штабу, тощо. Вдосвіта, в день початку ярмарку, ми були вже на своїх постах.

На наше щастя погода всі три дні стояла добра: соняшна, досить тепла. Перепис удався цілком. Описувати його тут не буду. До Полтави ми повернулися з масою заповнених реєстраційних карток. Тепер я мав розробити форми зведення таблиць та зайнятися розробкою матеріалів. На допомогу штатним робітникам своєї секції я, з дозволу Григорія Григоровича взяв групу студентів ІНО, що потребували заробітку. Вони, як статистичні робітники, були недосвідчені, було з ними чимало мороки, але мені хотілося допомогти українській молоді, що прибула з сіл добувати знання, та не мала достатніх засобів жити у місті і приходила просити роботи. Губстатбюро платило дуже бідно, особливо тимчасовим співробітникам, але для них і це була допомога.

Коли реєстраційні матеріали були проконтрольовані і підраховані, ми на підставі середніх цін зробили оцінку худоби і продуктів, привезених на ярмарок. Додали до того — за даними райфінвідділу — обіг кустарної і крамнично-яткової торгівлі в часі ярмарку, і в такий спосіб здобули уявлення про загальний ярмарковий товарообіг, про радіус ярмаркового впливу, тощо.

Після цього треба було братися за більш-менш детальний текстовий опис, використовуючи і одержані цифрові дані і спостереження учасників перепису. Треба було написати книжку, що її в Губвиконкомі нетерпляче чекали.

Щоб справу прискорити, Григорій Григорович сказав, щоб я забрав зведені статистичні матеріали і засів за працю вдома, доручивши керівництво поточною роботою пані Броневській. До Губстатбюра я мав приходити лише закінчивши окремі розділи. Так я й робив. Написавши розділ, я приносив його до Губстатбюра, здавав Г. Ротмістрову і негайно вертався додому для продовження праці. Григорій Григорович переглядав написане, робив, у разі потреби, корективи і здавав до друкарні. Як багато часу забрало це в мене, не можу тепер сказати. Знаю тільки, що праця була нагла, наслідків її чекали і я цілими днями не відривався від таблиць та писання.

Але ось готовий уже й останній розділ. Радіючи, поспішаю до Губстатбюра. У коридорі зустрічає мене випадково Михайло Кузьмович Зимбалевський, закликаний бути мовним редактором і коректором книжки. Вигляд в нього заклопотаний, похмурий. Лівою рукою він нервово смикає лівого вуса.

— Велика неприємність, Дмитре Федоровичу! Книжку українською мовою наказано не друкувати, хоч вона вже майже вся набрана. Сказано перекласти і видати великоруською мовою. І ми ось тепер учотирьох сидимо й спішно перекладаємо...

Я зупинився, як вкопаний, приголомшений і розгублений. Виявилася приблизно така картина. Сивоголового Григорія Григоровича муляло, видно, те, що він не сказав Василевському — членові президії Губвиконкому і голові Полтавського Губпродкому, з каси якого видали гроші на переведення перепису, розробку матеріалів і друк, що книжка про решетилівський ярмарок написана українською мовою. Щоправда в цьому не було нічого протизаконного й ненормального. У цей час дуже багато говорили про українізацію апарату державних установ. Всюди для співробітників улаштовували курси української мови. Та ми бачили, що українізація була лише позірна, вимушена політичними обставинами і відбувалася дуже мляво й повільно. Колонізаторські і русифікаторські елементи серед співробітників установ всіляко саботували ту справу з тим більшою енергією, що бачили, як центральні керівні більшовицькі кадри на Україні й самі у величезній більшості не українізуються і ніякої реальної допомоги українізації фактично не дають. Знав про це добре й Григорій Григорович і, очевидно, побоювся неприємностей, якщо він поставить губерську владу перед доконаним фактом. Тому при черговій зустрічі з Василевським, на його запитання, в якому стані справа, відповів, що набір у друкарні вже закінчується і незабаром готова книжка українською мовою про решетилівський ярмарок буде йому принесена. Василевський, що українською мовою, як видно, не володів, бо ніколи її не вживав, вигукнув:

— Как?! Разве книга написана на украинском языке?

— Так.

— Немедленно приостановить печатание! Да ведь эта же книга имеет всесоюзный интерес... Мы ее повезем в Москву. Она должна выйти только по-русски!

Ця несподівана новина так мене пригнітила, що я, здавши останній розділ, вже ні про що Григорія Григоровича особисто не розпитував. Бачив бо по ньому, що й для нього ця справа тяжка й прикра. Тож не треба було роз'ятрувати рану. Мрія про те, що моя дослідна праця з'явиться на світ як позитивний вклад у бідну ще тоді українську наукову економічну літературу, чого як так хотів, розвіялась, мов дим. І якщо перед тим я працював з ентузіазмом та великим напруженням, то тепер мене опанувала

74 цілковита апатія, і десь зникла вся енергія. Мені шкода було своєї праці, наче дитини. Я не виявив бажання перечитати великоруський переклад, і на початку 1924 року робота вийшла з друку без моєї авторської перевірки. Текст її перечитав лише Григорій Григорович, а цифрові таблиці звірили співробітники. Це була книжка великої вісімки на 86 сторінок друку. Наголовок її такий:

Д. Ф. Соловей

Решетилловская ярмарка 12-14 октября 1923 г. Статистическое исследование, Издание Полтавского Губернского Статистического Бюро. Полтава 1924.

Та це не був кінець, а тільки початок. Одержавши авторські примірники, я надіслав одного комусь із своїх приятелів у Харкові (либонь Мих. Дм. Токаревському, що був тоді там), написав про історію з виданням і просив про все це поінформувати редактора *Вістей ВУЦВК*-у Василя Блакитного (Еллана) показати йому книжку: може б він якось зареагував на те, що сталося, в газеті. Кого і як було інформувати — не знаю. Але швидко після того у *Вістях* я прочитав такого фейлетона Остапа Вишні:

”МАЛИЙ ФЕЙЛЕТОН. Є ЛЮДИ...

Є й досі на світі люди, що ще й тепер, не зважаючи на те, що вони суть Ротмістрови — завідують Полтавським Губстатбюром...

Люди ті, будучи завідувачами Полтавським Губстатбюром, пишуть у газетах: Вельми показовим явищем у житті на селі є сільські ярмарки. З ярмарку можна судити про потреби для села — економічні, побутові, культурні..., яка купівельна спроможність у селянства в даний момент, що воно купує і що продає, як продає і т. д...

Так пишуть вони.

Потім вони ярмарки ті обслідують...

Із тих статистичних відомостей ми всі дізнаємось, що купівельна спроможність у населення — є купівельна неспроможність, що ціни на селянську сировину і на фабрикати розбігаються одне од одного, як заєць од вовка і що взагалі над усіма нами клацають знамениті ”ножиці”...

І лунає тоді ”від Алтаю до Дністра” гук сильний: — Стулить ножиці!

Стулить ”ножиці” — це значить здешевити якомога тільки видатки в усіх галузях нашого державного життя...

Працюють комісії, працюють окремі люди...

Виносять з кабінетів килими, ходять люди пішки, замість того, щоб їздити на автах та на вороних, скорочуються штати...

А завідувачі Полтавським Губстатбюром Ротмістрови роблять (то вони писали, а тепер роблять...).

Ось, що вони роблять...

Наказують скласти книжку: "Решетилівський ярмарок 12-14 жовтня 1923 року"...

Книжку ту складають...

Складають її українською мовою... Її книжку, ухвалюється до друку і здається до друкарні...

Друкарня її складає. Складає мало не пів книжки — аркушів зо два.

Працюють автори, працюють статистики, працюють складачі друкарні, працюють коректори, працюють машини...

Тоді завідувач Полтавським Губстатбюром Ротмістрови наказують:

— Перекласти книжку на російську мову!

Набор український розбирають!

Працюють автори, працюють перекладачі, працюють складачі над новим набором, працюють складачі над розбором...

А потім уже і "купівельна спроможність" у населення, і "ножиці"...

А коли це назовеш марнотратством — можуть образитись...

А для того, щоб не ображались Ротмістрови, слід їм нагороду дати за дбайливе відношення до народніх грошей..." ("Вісті ВУЦВК і Харківського Губвиконкому", 24 лютого 1924 року, ч. 45 (1034)).

Як бачимо, Остап Вишня не насмілювався говорити тут про національний утиск і русифікаторство, бо в очах окупаційної влади це був би прояв "петлюрівський", за який тоді масово фізично винищували людей. Тому наголос він зробив на марнотратстві, на розтринькуванні народніх грошей. Але для мене справа була не в тому. Мене кинуло в жар від того фейлетону. Я побачив, що Вишня, здобувши викривлену інформацію з третіх, очевидно, рук, безпідставно відстьобав Григорія Григоровича. Я відчув себе морально винним. Тому сів і негайно написав до редакції *Вістей* листа, зробивши йому наголовок "Не по коню та по голоблі". Я розумів, що цей наголовок є зухвалим викликом, але після короткого вагання залишив його. Редакція *Вістей* мого листа помістила. Ось він:

"НЕ ПО КОНЮ ТА ПО ГОЛОБЛІ! (ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ "ВІСТІ" В ХАРКОВІ).

Малий фейлетон Остапа Вишні, вміщений в Но. 45 (1034) "Вістей" під наголовком "Є люди...", являється цілковитим непорозумінням. Він є результатом невірної інформації, бо, видно, той, що інформував Остапа Вишню, "чув дзвін, та не второпав, де він". Наслідком же невірної інформації сталося те, що завідувачу Полтавським Губстатбюром Гр. Гр. Ротмістрову, старому й відомому статистикові, кинуто цілком незаслужене і безпідставне обвинувачення в марнотратстві і мало що не в українофобстві.

Я, як автор книжки "Решетилловская ярмарка 12-14.X.1923 г.", що гаразд знайомий з усією цією історією у всіх її деталях і зацікавлений у вясненні правди, вважаю за свій громадський обов'язок зробити в газеті таку заяву:

Передніше, згадана книжка справді була написана мною на українській мові, але завідуючий Губстатбюром Гр. Гр. Ротмістров не тільки не заперечував цьому, а й сам допомагав мені в цій справі порадами, підшукуванням необхідних технічних українських термінів і т. ін.

Потім, коли більш половини книжки вже було набрано, дійсно було дано наказа розібрати український набір і, переклавши книжку на руську мову, набрати її знову, але цей наказ виходив не від завідуючого Губстатбюром безпосередньо, а з президії Губвиконкому.

Отже, підкреслюю той факт, що обвинувачення кинуті Гр. Гр. Ротмістрову є цілковитим і надзвичайно прикрим непорозумінням.

Полтава, 25 лютого 1924

Д. Соловей

П. С. Я дуже прошу Гр. Гр. Ротмістрова пробачити мені обвинувачення, написані в фейлетоні. Мене справді, як бачимо, неправильно поінформували. "Є люди...", але вони не Ротмістрови. Ще раз перепошую. Остап Вишня".

Вісті ВУЦВК, 4 березня 1924 року, ч. 52 (1045)

Ці виписки з газети *Вісті* зробив і надіслав мені не так давно Ф. П. Бульбенко. Але вони не вичерпують усієї справи, як вона тоді відбилася в газеті. Був, либонь, ще якийсь лист до редакції від Сербиченка, голови Губвиконкому, і, нарешті, відповідь Блакитного під наголовком "Друг Аркадій, не говори так красиво". Лише після цього справа в газеті завмерла. Та я добре знав, що все це мені не минеться.

Якось виходжу з кімнати своєї секції до чималої залі, де містилася канцелярія Губстатбюра і бачу, як з протилежного боку входить до залі людина у здеформованій військовій шинелі і, зустрівшись зі мною поглядом, на мент зупиняється. Тільки на мент. Потім одвертається, підходить до секретарки і здає якісь пакети. То був розсильний з котроїсь установи. Я зразу ж пізнав цю людину по її хворих з червонуватими підтьоками очам і по недоброму зміїному погляду. Це був той шпиг, що ходив у 1920 р. за мною в останній день перед тим, як уночі мене заарештували агенти "Особого Отдела Юго-Западного Фронта" під команду уповноваженого Капустянського, що прибув тоді з

Харкова до Полтави. Випадкова, ніби, зустріч викликала у мене неприємне почуття і передчуття. Чи була вона лише випадком?

Не маючи з тих часів нотаток, не можу я тепер з цілковитою певністю сказати, що послідовність подій, про які розповідатиму була саме така. Але це й не має істотного значення. Має значення, що всі вони таки відбулися.

Одного дня, коли я з праці прийшов додому, дружина подала мені повістку, що її приніс міліціонер. Мене викликали до ГПУ. Я зрозумів, що "не на добро сіє знаменіє", як колись висловився літописець. Довелося йти. Увійшовши до кімнати слідчого Саєнка, я із здивуванням побачив, що Саєнко та сама особа, яку я ще не так давно запримітив у коридорі кооперативного технікуму серед натовпу студентів, що в той час (не пригадую з якого приводу) хвилювалися. Там він був одягнений у плохеньке цивільне вбрання, а мою увагу привернув незмигним поглядом сірих очей, у яких нічого не можна було прочитати, наче вони були мертві, чи скляні. Та я свого здивування не виявив і поведився так, ніби я його ніколи не бачив. Саєнко, тепер у формі співробітника ГПУ, почав мене допитувати, великоруською, звичайно, мовою, але протоколу не писав. Коли я, кінець-кінцем, зауважив йому, що ніяк не можу зрозуміти, чим я міг притягти до себе увагу ГПУ, тим паче, що ніякої політичної діяльності не проваджу й тримаюся по відношенні до влади цілком льояльно, — Саєнко заявив мені, що ГПУ, власне, й хоче, щоб я до в і в свою льояльність до радянської влади. А для цього я мушу давати інформації про своїх співробітників, про їхні розмови й політичні настрої, бо ГПУ мусить знати, чим живуть і про що думають громадяни СРСР. Я збагнув, що мене заганяють на тонкий льодок. Я зрозумів, яка небезпека чигає на мене в разі відмови, але ролі інформатора зрікся. Що буде, те й буде. Довго мучив мене Саєнко, йому на підмогу прийшов ще один співробітник ГПУ. Вони і погрожували і кричали, та я мовчав. Думав, що мене вже відти не випустять, але помилився. Мене пустили додому, наказавши нікому не говорити про розмову.

Мій добрий знайомий Х. С. Рябокiнь, якого я знав ще з 1916 року, коли ми разом перебували в солдатських казармах 235-го запасного піхотного полку в місті Озові, розповів мені, як він двічі випадково стикався з явним провокатором. Уперше — на солдатському з'їзді десь, либонь, у 1920-21 рр. Там цей підозрілий тип у солдатській шинелі метушився в кулуарах під час перерв, гостро висловлювався проти більшовицької влади і

78 підбивав створити на з'їзді позапартійну солдатську фракцію для солідарного виступу проти нахабства більшовиків. Вдруге Рябокінь випадково зустрів його через рік чи два у цивільному одязі коло Полтавської міської бібліотеки. У той час там, на вулиці, розпочаті були великі каналізаційні роботи і чомусь припинені. Цей тип стояв коло глибокого рівчака і, побачивши Рябокonia, заходився голосно лаяти більшовицьку владу, яка, мовляв, не здатна навіть такої справи довести до кінця. Він явно хотів втягнути його у розмову. Проте, розуміючи, що це непевна людина, яка провокує його, чекаючи співчутливого відгуку на свої висловлювання, Рябокінь в обох випадках мовчки відходив від нього. Та пізніше він знову зустрівся з цим типом в інших обставинах і дізнався, що його прізвище Саєнко і що він слідчий ГПУ. Чи не таку ж роль провокатора-підбурювача відіграв Саєнко і в натовпі студентів полтавського кооперативного технікуму, де я його бачив? Можливо, але з певністю, звичайно, сказати не могу.

(Закінчення буде)

МІНЯТИ ДОЛЮ!

Олександр Солженіцин

У червні 1974 року появилось російське видання другого тому таборового епосу Олександра Солженіцина Архіпелаг ГУЛаг (у тому самому видавництві УМСА-PRESS у Парижі, що видало й перший том). Цей том містить III й IV частини, незабаром мають появитися як наступний том — V-VII частини. У нашому перекладі — повний текст 14 розділу третьої частини.

Відстояти себе в цьому дикому світі — неможливо. Страйкувати — самозгубно. Голодувати — марно.

А померти — завжди встигнемо.

Що ж лишається арештантові? Вирватися! Піти *мінати долю!* (Ще — "зеленим прокурором" називають зеки втечу. Це - єдиний популярний серед них прокурор. Як й інші прокурори, він багато справ залишає в попередньому стані, і навіть у ще важчому, але іноді звільняє і по чистій. Він є — зелений ліс, він є — кущі і зелена трава).

Чехов каже, що коли арештант — не філософ, якому за всіх обставин однаково добре (чи скажімо так: який може піти в себе), то *не хотіти* втікати він не може і не *повинен!*

Не повинен не хотіти! — такий імператив вільної душі. Правда, тубільці Архіпелагу далеко не такі, вони сумирніші набагато. Але й серед них завжди є ті, хто обмірковує втечу чи ось-ось піде. Безнастанні там і там утечі, хай і невдалі, — вірний доказ, що ще не втрачена енергія зеків.

Ось — зона. Вона добре охоронена: кріпкий паркан, і надійний передзонник, і розставлені правильно вишки — кожна місцина на видноті й прострілюється. Але раптом безмірно тоскно робиться тобі, що ось саме тут, на цьому клапті огороженої землі тобі й судилося вмерти. Так чому ж не спробувати щастя? — не порватися змінити долю? Особливо на

80 початку строку, на першому році, буває сильний і навіть не обдуманий цей порив. На тому першому році, коли взагалі вирішується вся майбутність і вся подоба арештанта. А пізніше цей порив якось слабне, уже немає впевнености, що *там* тобі бути кінечніше, слабнуть нитки, що зв'язують з зовнішнім світом, палання душі перетворюється на тління, і втягається людина в таборний запряг.

Утеч було, видимо, не мало за всі роки таборів. Ось випадкові дані: за один лише березень 1930 року з місць ув'язнення РСФРР утекло 1 328 осіб.¹ (І як же це в нашому суспільстві нечутно, беззвучно!).

З велетенським розгортанням Архіпелагу після 1937 року і особливо в роки війни, коли боездатних стрільців забирали на фронт, — чимраз трудніше становилося з конвоєм, і навіть зла вигадка з самоохороною не завжди рятувала розпорядників. Одночасно з тим ласилися здобути від таборів якнайбільше господарської користи, виробітку, праці — і це примушувало, особливо на валянні лісу, поширювати, викидати в глушину командировки, підкомандировки — а охорона їх становилася дедалі примарнішою, умовнішою.

На деяких підкомандировках Устьвимського табору вже в 1939 році, замість зони, був лише плетений паркан або пліт і жодного освітлення вночі! — тобто вночі просто таки ніхто не затримував в'язнів. При виводі в ліс на роботу навіть на *карному* таборпункті цього табору припадало по одному стрільцеві на бригаду в'язнів. Розуміється, він ніяк не міг устежити. І там за літо 1939 року втікало *сімдесят* осіб (один утікав навіть двічі за день: до обіду й після обіду!), однак *шістдесят* з них повернулося. Про решту вістей не було.

Але то — глушина. А в самій Москві при мені сталося три дуже легких утечі: з табордільниці на Калузькій заставі удень проліз крізь паркан будівельної зони молодий злодій (і, з властивою злодіям чванькуватістю, через день прислав до табору листівку: що їде в Сочі і просить передати привітання начальникові табору); з табору Марфино коло Ботанічного саду — дівчина, я про це вже писав; і звідти ж ускочив в автобус і поїхав до центру молодий побутовий, правда, його лишили зовсім без конвою: нацьковане на нас, МГБ до втрати побутового поставилося спокійно.

Напевно, в ГУЛагу якось підрахували й переконалися, що

1. ЦГАОР, ф. 393, оп. д. 4, л. 68 (ЦГАОР — Центральний архів органів розшуку; далі шифр архівної справи — ред).

багато дешевше допустити на рік деякий убуток зе-ка зе-ка, * ніж 81
установлювати по-справжньому сувору охорону всіх незчисленних острівців.

До того ж вони покладалися і ще на деякі невидимі ланцюги, що надійно тримали тубільців на своїх місцях.

Найміцніший з цих ланцюгів — загальна апатія, шілковита відданість своєму рабському становищу. І П'ятдесят Восьма і побутові були поспіль сімейні і працьовиті люди, здібні на звиягуг тільки згідно з законом, за наказом і за згодою начальства. Навіть посаджені на п'ять і на десять років, вони не уявляли, як можна б тепер поодиночі (а крий Боже, колективно!..) повстати за свою свободу, бачачи проти себе державу (свою державу), НКВД, міліцію, охорону, псів; як можна, навіть утікши, жити потім — на фальшивому паспорті, з фальшивим ім'ям, коли на кожному перехресті перевіряють документи, коли з кожної ворітничі за перехожим стежать підозріливі очі. І настрої загальний такий був у ВТТ (виправно-трудоі табори — ред.): пощо ви там з гвинтівками стовбичите, вп'ялися очима? Та хоч і розійд'ється зовсім, ми нікуди не підемо: ми ж — не злочинці, пощо нам утікати? Та ми за рік і так на волю вийдемо (амнесія). К. Страхович розповідав, що їх ешельон у 1942 році на етапі в Углич потрапляв під бомбардування. Конвой розбігався, а зеки нікуди не бігли, чекали на свій конвой. Багато можуть розповісти випадків таких, як з бухгалтером Ортауського відділу Карлагу: послали його зі звітом за 40 кілометрів, з ним — одного конвоіра. А назад довелося йому везти на возі не тільки п'яного як ніч конвоіра, але й особливо охороняти його гвинтівку, щоб не судили того дурня за втрату.

Другий ланцюг був — *конання*, таборовий голод. Хоч саме цей голод подеколи штовхав людей у розпачі брести в тайгу з надією, що там усе ж поживніше, ніж у таборі, але й він же, виснажуючи їх, не давав сил чкурнути далеко, і через нього ж годі було зібрати запас харчів на дорогу.

Ще був один ланцюг: загроза нового строку. Політичним за втечу давали нову десятку за тією ж 58 статтею (поступово намацано, що найліпше тут давати 58-14, контрреволюційний саботаж). Злодіям, правда, давали 82 статтю (чиста втеча) і лише два роки, але за злодійство і грабунок до 1947 року вони теж не діставали більше двох років, так що величини порівняльні. До того ж у таборі в них була "рідна хата", у таборі вони не

* Подвійне зе-ка — вживане в таборових паперах на означення множини.
Ред.

82 голодували, не працювали — прямий розрахунок їм був не втікати, а відсиджувати строк, тим більше, що завжди могли вийти пільги й амнестія. Утеча для злодіїв — лише гра вгодованого, здорового тіла та вибух нетерплячої жадоби: погуляти, ограбувати, випити, згвалтувати, похизуватися. По-справжньому втікали з них тільки бандити і вбивці з важкими строками.

(Злодії дуже люблять брехати про свої ніколи не dokonані втечі або хвацько прикрашати dokonані. Розповідатимуть вам, як *індія* (барак блатних) дістала перехідний прапор за кращу підготову до зими — за добрячу обсіпку барака, а це, мовляв, вони робили підкоп і землю відкрито викладали перед начальством. Не вірте! — і ціла "Індія" не побіжить, і копати вони багато не захочуть, їм треба якось легше та якнайскоріше, і начальство не таке вже дурне, щоб не подивитися, звідки вони беруть землю. — Злодій Корзінкін, десять разів суджений, дійсно втікав, добре одягнений, і помпрокурора дійсно удавав з себе, але він додасть, як ночував в одній хаті з уповноваженим вилловлювати втікачів (є такі) і як уночі украв у нього форму, зброю, навіть пса — і далі удавав з себе оперуповноваженого. Отут він уже все бреше. Блатні в своїх фантазіях й оповіданнях завжди мусять виглядати героїчнішими, ніж вони є насправді).

Іще тримала зеків — не зона, а безконвойність. Ті, кого найменше охороняли, хто мав цю маленьку пільгу — пройти на роботу і з роботи без багнета за спиною, іноді забігти у вільний виселок, дуже високо цінували свою перевагу. А після втечі її віднімали.

Глухою перешкодою до втечі була й географія Архіпелагу: ці неозорі простори снігової чи пісчаної пустелі, тундри, тайги. Колима хоч і не острів, але гірше острова: відірваний шматок, куди утечеш з Колими? Тут біжать тільки від розпачу. Колись то, правда, якути добре ставилися до в'язнів і виявляли готовість: "Дев'ять сонць — я тебе до Хабаровська відвезу". І відвозили на оленях. Але потім блатарі при втечах почали грабувати якутів, і якути змінили ставлення до втікачів, видавали їх.

Ворожість навколишнього населення, підживлювана владою, стала головною перешкодою до втечі. Влада не була скупа нагороджувати мисливців (це ж було і політичне виховання). І народності, що населяють терени навколо ГУЛагу поступово привикли, що ввіймати втікача — це свято, збагачення, це так ніби добре полювання або як знайти самородок. Тунгузам, ком'якам, казахам платили мукою, чаєм, а де ближче густого заселення, заволзьким мешканцям коло Буре-

поломського й Унженського таборів, платили за кожного упійманого по два пуди муки, по вісім метрів мануфактури і по кілька кілограмів оселедців. За воєнних років оселедців інакше годі було й здобути, і місцеві мешканці так і називали втікачів — *оселедцями*. У селі Шерстки, наприклад, при появі кожної незнайомої людини дітлахи жваво бігли: "Мамо, оселедець іде!"

А як — геологи? Ці піонери північного безлюддя, ці мужні, бородаті, чоботаті герої, джеклондонські серця? На наших радянських геологів утікачеві лиха надія, ліпше до їх вогню не підходити. Ленінградський інженер Абрасімов, заарештований у потоці "Промпартії", одержавши десятку, утік з табору Нівагрес у 1933 році. Двадцять один день проблукав він по тайзі і от уже тішився від зустрічі з геологами! А вони його вивели в населений пункт і здали голові робітничого комітету. (Зрозумієш і геологів: вони теж не поодиноці, вони один від одного бояться доносу. А як утікач — справді кримінальний, убивця? — і їх же вночі поріже?).

Упійманого втікача, якщо взяли його вбитим, можна на кілька діб кинути з загноєним прострілом коло таборової їдальні — щоб в'язні краще цінували свою водянисту баланду. Узятого живим можна поставити при вахті, і коли проходить розвід, цькувати собаками. (Собаки, залежно від команди, уміють душити людину, уміють кусати, а уміють і тільки рвати одіжку, роздягаючи голим). І ще можна написати в Культурно-виховній частині вивіску: "Я втікав, але мене упіймали собаки", цю вивіску надіти упійманому на шию і так наказати ходити по табору.

А коли вже бити — то відбивати нирки. Як затягати руки в наручники, то так, щоб *на все життя* зап'ястні суглоби втратили відчуття (Г. Сорокін, Івдельлаг). Як у карцер саджати, то щоб уже без туберкульози він звідти не вийшов (Нироблаг, Баранов, утеча 1944 року. Після биття від конвойних кашляв кров'ю, три роки пізніше відтягли ліву легеню).²

Властиво, побити й убити втікача — це головна на Архіпелазі форма боротьби з утечами.³ І навіть коли довго немає втеч, треба їх іноді вигадувати. На копальнях золота у Дебіні (Колима) в 1951 році дозволили якось групі зеків збирати ягоди. Троє заблудилися — і нема їх. Начальник табору ст. лейтенант Петро Ломага послав катів. Ті напустили собак на

2. І тепер він наївно домагається, щоб його захворювання визнали професійним. Уже куди б, здається, професійніше і для арештанта і для конвою! — а не визнають...

3. І дедалі головнішою стає вона в новіші, уже хрущовські часи. Див. *Моє показання* Анатолія Марченка.

84 трьох заснулих, потім застрілили їх, потім кольбами розкололи голови, перетворили їх на месиво, так що звисали назвні мізки — і в такому вигляді на возі приставили в табір. Тут уже замінили коней чотирма арештантами, і ті тягнули воза повз вишикованих в'язнів. "Отак буде кожному!" — оголосив Ломага.

І хто ж надхнеться від цього всього не здригнутися розпачем? — і піти! — і дійти! — а *дійти* ж куди? Там, у кінці втечі, коли втікач досягне заповітного призначеного місця — хто, не побоявшись, його зустрів би, заховав, перетримав? Тільки блатних на волі чекає домовлена *малина*, а у нас, П'ятдесят Восьмої, така квартира називається *явою*, це майже підпільна організація.

Он як багато загород і ям проти втечі.

Але оповите розпачем серце іноді і не зважає. Воно бачить: тече ріка, по ріці пливе колода — і стрибок! попливемо! Вячеслав Безрідний з табірпункту Ольчан, ледве виписаний з лікарні, ще зовсім слабкий, на двох зв'язаних колодах утікав по річці Индигірці — у Льодовий океан! Куди? Чого сподівався? Уже не те що ввіймали, а — підібрали його у відкритому морі і зимовим шляхом знову повернули в Ольчан, у ту ж таки лікарню.

Не про кожного, хто не повернувся в табір сам, і кого не привели напівживого, не привезли мертвого, можна сказати, що він утік. Він, можливо, тільки поміняв підневільну й розтягнену смерть у таборі на вільну смерть звіра в тайзі.

Поки збігці не так біжать, як плентаються, і самі ж повертаються, — таборів оперуповноважені навіть дістають від них користь: вони без клопоту *матають* їм другі строки. А як утеч щось довго нема, влаштовують провокації: якомунебудь стукачеві доручають збити докупі групу "на втечу" — і всіх саджають.

Але людина, що пішла на втечу серйозно, дуже скоро робиться і страшною. Дехто, щоб дезорієнтувати собак, палили за собою тайгу, і вона потім тижнями на десятки кілометрів горіла. — У 1949 році на луці коло Веслянського радгоспу затримали втікача з людським м'ясом у наплечнику: він забив безконвойного мистця з п'ятирічним терміном, що трапився йому на дорозі, й обрізав з нього м'ясо, а варити не було часу.

На весні 1947 року на Колимі, коло Ельгена, вели колону зеків два конвоїри. І раптом один зек, ні з ким не змовляючися, зручно напав на конвоїрів, поодинокі, обеззброїв і застрілив обох. (Ім'я його не відоме, а виявився він — недавнім фронтним офіцером. Рідкий і яскравий приклад фронтовика, що не втратив мужности в таборі!). Сміливець оголосив колоні, що вона вільна!

Але в'язнів охопив жах: ніхто за ним не пішов, а всі сіли тут таки і чекали нового конвою. Фронтовик соромив їх — даремно. Тоді він узяв зброю (32 набої, "тридцять один — їм!") і пішов сам. Ще вбив і поранив кількох з тих, що ловили, а тридцять другим набоем покінчив з собою. Либонь, розвалився б Архіпелаг, якби всі фронтовики так поводитися.

У Крастаборі колишній вояк, герой Халхінголу, пішов з сокирою на конвоїра, оглушив його обухом, узяв у нього гвинтівку, тридцять набоїв. Навздогін йому випустили собак, двох він забив, поранив собаковод. Упіймавши його, не просто застрілили, а, злютившись, мстячися за себе й собак, покололи мертвого багнетами і в такому вигляді кинули тиждень лежати коло варти.

У 1951 році у тому ж Крастаборі біля десятка довготермінових конвоювали чотири стрільці охорони. Раптом зеки напали на конвой, відняли автомати, переодяглися в їх форму (але стрільців пожаліли! — пригноблені частіше великодушніші, ніж гнобителі) і четверо, з *понтом* конвоюючи, повели своїх товаришів до вузькоколійки. Там стояв порожняк, приготований для лісу. Уявний конвой зрівнявся з паротягом, зсадив паротягову бригаду і (хтось з утікачів був машиністом) — повним ходом повів ешелюон до станції Решьоти, до головної сибірської магістралі. Але їм випадало проїхати близько сімдесяти кілометрів. За цей час про них уже повідомили (починаючи з відпущених стрільців), кілька разів їм довелося відстрілюватися, не зупиняючися, від груп охорони, а за кілька кілометрів від Решьот перед ними встигли замінувати дорогу, і розташувався батальйон охорони. Усі втікачі в нерівному бою загинули.

Щасливіше укладалися звичайно втечі *тихі*. З них траплялися дивовижно вдалі, але ці щасливі розповіді ми рідко чуємо: ті, що *відірвуться*, не дають інтерв'ю, вони змінили прізвища, ховаються. Кузіков-Скачинський, що вдало втік у 1942 році, лише тому зараз про це оповідає, що в 1959 році був викритий — через 17 років! ⁴

І про успішну втечу Зінаїди Яківни Поваляєвої ми тому дізналися, що врешті-решт вона таки провалилася. Вона дістала

4. Відкрилося це так: упіймався в іншій справі спільник його втечі. З пальців установили його справжню особу. Так вияснилося, що втікачі не загинули, як це припускалося. Почали шукати й Кузікова. Для цього на його батьківщині обережно випитували, вистежували родичів — і по ланцюжку родичів дійшли до нього. І на все це не шкодували сил і часу по 17 роках!

86 строк за те, що лишалася при німцях учителькою в своїй школі. Але не відразу по приході радянських військ її заарештували, і до арешту вона ще вийшла заміж за літуна. Тут її посадили і послали на восьму копальню Воркути. Через кухонних китайців вона встановила зв'язок з волею й чоловіком. Він служив у цивільній авіації і влаштував собі рейс на Воркуту. В умовлений день Зіна вийшла в лазню робочої зони, там скинула таборовий одяг, розпустила з-під хустини закручене на ніч волосся. У робочій зоні чекав її чоловік. Біля перевозу через річку чергували оперативники, але не звернули уваги на дівчину з фризурою під руку з літуном. Відлетіли на літаку. — Рік пробула Зіна під чужим документом. Але не витримала, захотіла побачитися з матір'ю — а за тією стежили. На новому слідстві зуміла сплести, що втікала у вугільному вагоні. Про співучасть чоловіка так і не дізналися.

Яніс Л-с у 1946 році дійшов пішки з Пермського табору до Латвії, при тому явно перекручуючи російську мову і майже не вмюючи порозумітися. Сам вихід його з табору був простий: з розгону він штовхнув ветхий паркан і переступив через нього. Але потім у болотистому лісі (а на ногах — лапті) довго харчувався самими ягодами. Якось з села він вивів у ліс корову, зарізав. Відгодовувався яловичиною, з коров'ячої шкіри пошив собі чуні. В іншому місці украв у селянина кожушок (утікач, якому мешканці ворожі, мимоволі стає і ворогом мешканців). У людних місцях Л-с удавав з себе демобілізованого лотиша, що втратив документи. І хоч того року ще не була скасована загальна перевірка перепусток, він здолав у незнайомому йому Ленінграді, не вимовивши й слівця, дійти до Варшавського двірця, ще чотири кілометри відкροкувати уздовж колії і там сісти на потяг. (Алеж одне Л-с твердо знав: що бодай у Латвії його без страху заховують. Це й надавало змісту його втечі).

Така втеча, як у Л-с, вимагає селянської витримки в ході, хватки й кмітливості. А чи здібний утікати міщанин, та ще старий, на 5 років посаджений за переповідання анекдоти? Виявляється, здібний, якщо певніша смерть — лишитися в своєму таборі, побутовому маленькому таборі доходяг між Москвою і Горьким, що виробляв з 41 року набої. От же ніби — "дитячий строк", а й п'яти місяців не витримає анекдотник, коли його гонити на роботу й не годувати. Це втеча — поштовхом розначу, коротким поштовхом, на який за півхвилини уже не вистачило б ні розуму, ні сил. — У табір пригнали черговий ешелюн і завантажили його набоями. Ось іде уздовж потягу

сержант конвою, а на кілька вагонів від нього відстав залізничник: сержант, відсуваючи двері кожної "краснухи", пере-свідчується, що там нікого немає, засуває двері, а залізничник кладе пльомбу. І наш сердешний, виголоджений доходяга-анекдотник ⁵ за спиною сержанта, що пройшов, і перед залізничником, що наближається, кидається у вагон — йому нелегко видряпатися, нелегко беззвучно посунути двері, це нерозважно, це певний провал, він уже шкодує, закрившись, з перебоями серця — зараз вернеться сержант і буде бити носачами, зараз залізничник крикне, он хтось уже торкається дверей — а, це кладуть пльомбу!.. (Я так думаю від себе: а раптом добрий залізничник? і бачив і — не бачив?..). Ешельон відходить за зону. Ешельон іде на фронт. Утікач не готувався, у нього ні шматочка хліба, він за три доби напевно помре у цьому рухомому добровільному карцері, до фронту він не доїде, та й ні до чого фронт йому. Що робити? Як же врятуватися тепер? Він бачить, що скриньки з набоями обтягнуті залізною стрічкою. Голими беззахисними руками він рве цю стрічку і пиляє нею підлогу вагона на місці, вільному від скриньок. Це неможливе для старого? А вмерти — можливе? А відкриють, спіймають — можливе? Ще прироблені до скриньок петлі з вірвовки, щоб переносити. Він відрізує їх і з них же сплітає подібні петлі, але довгі, і прив'язує їх так, щоб вони звисали під вагон у прорізану дірку. Як він виснажений! як відмовляють послуху його зранені руки! як дорого коштує йому розповіджена анекдотка! Він не чекає зупинки, а обережно спускається в дірку на ходу і лягає обома ногами в одну петлю (до хвоста потягу), плечима в другу. Потяг іде, і втікач висить, похитуючися. Швидкість уповільнилась, от він зважається і скидає ноги, ноги тягнуться — і стягають його всього. Нумер не смертельний, цирковий — алеж телеграмою можуть потяг наздогнати й обшукати вагони, бож у зоні вже похопилися. Ні зігнутися, ні підкинутися! — він прилягає до шпал. Він заплющив очі, готовий умерти. Прискорений, ляскучий стук останніх вагонів — і раптом мила тиша. Утікач відкрив очі, перевалився: тільки червоний вогник потягу, що віддаляється! Воля!

Але ще не рятунок. Воля волею, але ні документів, ні грошей, таборове лахміття на ньому, і він приречений. Опухлий і обідраний, якимось він добився до станції, тут змішався з прибулим лєнінградським ешельоном: евакуйованих півмерців водили за руки і на станції годували гарячим. Але й це ще не врятувало б,

5. Усе було достоту так, але його прізвище не збереглося.

— а знайшов він в ешелюні свого друга, що вмирав, і взяв його папери, а все минуле його знав. Їх усіх відправили під Саратов, і кілька років, до повоєнних, він прожив там на птахофермі. Потім його опав сум за донькою, і він вирушив шукати її. Шукав її в Нальчику, в Армавірі, а знайшов в Ужгороді. За цей час вона вийшла заміж за прикордонника. Вона вважала батька благополучно померлим і ось тепер зі страхом й огидою вислухала його розповідь. Уже цілком благочестива в громадянськості, вона все таки зберегла й ганебні пережитки родинності і не донесла на батька, лише прогнала його з порога. — Більше нікого не лишилося з близьких у старого, він жив безглуздо, мандруючи з міста до міста. Він став наркоманом, у Баку накурився якомсь анаші, його підбрала швидка допомога, і в накурі він назвав своє справжнє прізвище, а отямившись — те, під яким жив. Лікарня була наша, радянська, вона не могла лікувати, не виявивши особи, викликаний був товариш з держбезпеки — і в 1952 році, за десять років після втечі, старий дістав 25 років. (Це й дало йому щасливу можливість розповісти про себе в камерах і от тепер попасти в історію).

Іноді наступне життя удатного втікача буває драматичніше самої втечі. Так було, либонь, у Сергія Андрійовича Чеботарьова, уже не раз названого в цій книжці. З 1914 року він служив на КВЖД,* з лютого 1917 — член партії більшовиків. У 1929 році, під час КВЖД-івського конфлікту, сидів у китайській тюрмі, з 1931 з дружиною й синами Геннадієм і Віктором повернулися на батьківщину. Тут усе відбувалося по-вітчизняному: за кілька днів його самого заарештували, дружина збожеволіла, синів віддали в різні дитбудинки і проти волі надали їм чужі по-батькові й прізвища, хоч вони добре пам'ятали свої й відбивалися. Чеботарьову далекосхідня тройка ОГПУ (от і ще *тройка!*) дала спершу за браком досвіду лише три роки, але невдовзі його знову взяли, катували і пересудили на 10 років без права листування (бо про що ж йому тепер писати?) і навіть з триманням під посиленою охороною у дні революційних свят. Це присуворення вироку несподівано допомогло йому. /З 1934 року він був у Картаборі, будували дорогу на Моїнти, там на травневі свята 1936 року ув'язнили його в карному ізоляторі і до них же на рівних правах кинули *вільного* Чупина Автонома Васильовича. П'яний він був чи тверезий, але Чеботарьов зумів витягнути в нього перестрочене на шість місяців тримісячне посвідчення, видане сільрадою. Це посвідчення так ніби

*КВЖД — Китайсько-східня залізниця — Ред.

зобов'язувало його втікати? Уже 8 травня Чеботарьов пішов з моїнтинського таборпункту, весь у вільній одежі, ні латочки таборової на собі не маючи, і з двома півлітровими пляшками в кишенях, як носять п'яки, тільки була то не горілка, а вода. Спочатку тягнувся солончаковий степ. Два рази потрапляв він у руки казахам, що їхали на будівництво залізниці, але, дещо знаючи казахську мову, "грав на їх релігійних почуттях, і вони мене відпускали".⁶ На західньому краю Балхаша його затримала оперварта Картабору. Узявши документи, зажадали з пам'яті всі відомості про себе й про родичів, уявний Чупин відповідав точно. Тут знову випадок (а без випадків, напевно, і ловлять) — увійшов у землянку старший опергрупи, і Чупин випередив його: "Хо, Ніколай, здоров був, упізнаєш?" (Рахунок на долі секунди, на зморшки обличчя, змагання на зорову пам'ять: я впізнав, але загинув, як упізнаєш ти!). "Ні, не впізнаю". "Ну, як же! У потязі разом їхали! Прізвище твое Найдьонов, ти оповідав, як у Свердловському на двірці з Олею зустрівся — в одне купе потрапили і звідти одружилися". Усе правда, Найдьонов переможений; закурили і відпускають утікача. (О, блакитні! Не даремно вас учать мовчати! Не належить вам хворіти на людське почуття одвертости. Бож розповіджено було не у вагоні, а на командировці Деревопитомник Картабору лише рік тому, розповіджено в'язням, просто так з дурної голови, і не запам'ятаєш їх усіх з морди, хто тебе слухав. А й у вагоні, напевно, розповідати любив, та й не в одному, історія ж бо для потягу! — на це й розраховував зухвало Чеботарьов!). Тріюмфуючи, йшов Чупин далі, битим шляхом на станцію Чу, повз озеро на південь. Він переважно йшов ночами, від кожних автомобільних фар шастаючи в комиші, дні перележував у них (там — джунглі комишові). Оперативників ставало дедалі рідше, у ті місця тоді ще не закинув своїх метастаз Архіпелаг.⁷ Був при ньому хліб і цукор, він розтягував їх, а п'ять діб ішов зовсім без води. Кілометрів за двісті дійшов він до станції і поїхав.

І почалися роки *вільного* — ні, зацькованого життя, тому що не ризикував він добре влаштовуватися і затримуватися на

6. Все таки й атеїстові релігія не без користи! Я запевняв, що ортодокси не втікають, Чеботарьов ним і не був. Алеж не зовсім і без матеріалізму. А в казахів, я думаю, ще гарячий був спогад про будьонівське придушення 1930 року, тому вони й милували. У 1950 році так не буде.

7. Але скоро було туди корейське заслання, потім німецьке, потім і всіх націй. 17 років пізніше потрапив туди і я.

одному місці. Того ж самого року, за кілька місяців, він у Фрунзе в міському саду зустрів свого *таборового кума!* — але зустріч була хвилива, розваги, музика, дівчата, і кум не встиг упізнати. Довелося кидати знайдену працю (старший бухгалтер допитувався й відгадав наглі причини — але сам виявився старим соловчанином), гнати кудись далі. Спочатку Чеботарьов не ризикував шукати сім'ю, потім вигадав — як. Він написав до Уфи, двоюрідній сестрі: де Лена з дітьми? відгадай, хто тобі пише, її покищо не повідомляй. І зворотна адреса — якась станція Зирабулак, якийсь Чупин. Сестра відповіла: діти загублені, жінка в Новосибірську. Тоді Чеботарьов послав її з'їздити до Новосибірська і тільки віч-на-віч розповісти, що чоловік об'явився і хоче прислати їй грошей. Сестра з'їздила, тепер пише сама жінка: була в психіатричній лікарні, зараз пашпорт утрачений, три місяці примусових робіт, і до запитання грошей одержати не можу. Вискакує серце: треба поїхати. І посилає чоловік божевільну телеграму: зустрічай! потяг ч., вагон ч... Безборонне наше серце перед почуттями, але, дякувати Богові, не загороджене й від передчуттів. У дорозі так турбують його ці передчуття, що за дві зупинки до Новосибірська він виходить і доїжджає попутним автом. Речі здавши в камеру для збереження, одчайдушно йде на адресу дружини. Стукає! Двері подаються, у домі нікого (перший збіг, ворожий: господар квартири добу чергував попередити його про засідку — але в цю мить вийшов по воду!). Іде далі. Немає й дружини. На ліжку лежить укритий шинелею чекіст і сильно хропе (збіг другий, сприятливий!). Чеботарьов утікає. Тут гукає його хазяїн — його знайомий з КВЖД, ще зацілілий. Виявляється, зять його — оперативник, сам приніс додому телеграму і тряс нею перед очима дружини Чеботарьова: ось твій мерзотник, сам до нас їде в руки! Ходили до потягу — не зустріли, другий оперативник покищо вийшов, цей ліг відпочити. Усе ж викликав Чеботарьов дружину, на автомашині проїхали кілька станцій, там сіли на потяг до Узбекистану. У Ленінабаді знову зареєструвалися! — тобто, не розводячися з Чеботарьовим, вона тепер вийшла заміж за Чупина! Але разом жити не зважилися. По всіх усюдах слали від її імени заяви про розшук дітей — даремно. І от таке порізнене й зацьковане життя було у них до війни. — У 41 Чупин був мобілізований, був радистом у 61 кав. дивізії. Мав необережність при інших бійцях назвати цигарки й сірники китайськи, на жарт. Ну, в якій нормальній країні це викличе підозру — що людина знає якісь чужомовні слова? У нас

викликало, і стукачі — ось уже тут. І політрук Соколов, опер 219 кавполку, уже за годину допитував його: "Звідки ви знаєте китайську мову?" Чупин: тільки ці два слова. "Ви не служили на КВЖД?" (служити за кордоном — це відразу як важкий гріх!). Підсилав до нього опер і стукачів, не вивідали. Так для власного спокою все таки посадили його по 58-10:

- не вірив у зведення Інформбюра;
- говорив, що у німців техніки більше (ніби не бачили всі на власні очі).

Не по лобу, так по голові!.. Трибунал. *Розстріл!* І так уже остобісіло Чеботарьову життя у вітчизні, що *не подавав* він прохання, щоб помилували. А робітні руки були державі потрібні, от 10 і 5 намордника. Знову в "домі рідному"... Відсидів (з зарахуваннями) *дев'ять* років.

І ось ще випадок. Якось у таборі інший зек, Н. Ф-в, покликав його у далекий кут верхніх нар і там тихо спитав: "Тебе як звати?" "Автоном Васильович". — "А з якої області ти родом?" — "Тюменської". — "А району?.. а сільради?.." Усе точно відповідав Чеботарьов і почув: "Усе ти брешеш. Я з Автономом Чупином на одному паротязі п'ять років працював, я його знаю, як себе. Це чи не ти у нього, часом, документи потягнув у травні в 36?" Ось ще яка підводна кітва може пропороти живіт утікачеві! Якому романістові повірили б, якби він вигадав таку зустріч! На цей час Чеботарьов знову хотів жити і міцно потиснув руку чоловікові, коли той сказав: "Не бійся, до кума не піду, не сука!"

І так відбув Чеботарьов другий строк як Чупин. Але на біду останній табір його був — особливо засекречений, з тієї групи будов атомових — Москва-10, Тура-38, Свердловськ-39, Челябінськ-40. Вони працювали на роз'єднанні урано-радієвих руд, будова йшла за плянами Курчатова, начальник будови генерал-лейтенант Ткаченко підлягав лише Сталінові й Берії. Від кожного зека поновлювали щоквартально підпис "про нерозголошення". Та все це ще не біда б, а біда те, що звільнених не відпускали додому. "Звільнених — відправили їх велику групу у вересні 1950 року — на Колиму! Тільки там звільнили від конвою й оголосили *особливо небезпечним спецконтингентом!* — за те небезпечним, що вони допомогли атомову бомбу зробити! (Ну, як угнатися усе це описати? таж тут розділи й розділи потрібні!). Таких розкидали по Колімі десятки й десятки тисяч!! (Перегортайте конституцію! перегортайте кодекси! — що там написано про *спецконтингент??*).

Зате хоч жінку він тепер міг викликати! Вона приїхала до

92 нього на копальню золота Мальдьяк. І звідси знову запитували вони про синів — і відповіді були "нема", "не числяться".

Дав дуба Сталін — і вийшли старі з Колими на Кавказ — гріти кості. Тепліло в повітрі, хоч і повільно. І в 1959 році син їх Віктор, київський слюсар, вирішив скинути з себе ненависне прізвище й об'явитися сином ворога народу Чеботарьова! І за рік знайшли його батьки! Тепер постав клопіт для батька — повернутися самому на Чеботарьова (*тричі* реабілітований, він уже за втечу не відповідав). Об'явився і він, відбитки пальців послали в Москву для співставлення. Лише тоді заспокоївся старий, коли всім трьом виписали паспорт на Чеботарьових, і невістка стала Чеботарьова. Тільки ж ще за кілька років він пише мені, що вже шкодують, що знайшли Віктора: узиває батька злочинцем, винуватцем своїх нещаст, на довідки про реабілітацію відмахується: "фільчина грамота!"⁸ А старший син Геннадій так і пропав.

З оповіджених випадків видно, що і втеча вдала ще зовсім не дає волі, а життя, постійно пригноблене й загрожене. Дехто з утікачів це добре розумів — ті, хто в таборах устиг від вітчизни відпасти політично; і ті, хто живе за безглуздим, безграмотним принципом: *просто жити!* І не так уже виняткові серед утікачів були такі (що на провал готували відповідь: "Ми втікали, щоб у ЦК просити вияснення"), мета яких була піти на Захід, і тільки таку втечу вони вважали довершеною.

Про ці втечі найтрудніше розповісти. Ті, що не дійшли — у сирій землі. Ті, кого впіймали знову, — мовчать. Ті, що втекли, — можливо, об'явилися на Заході, а можливо, з уваги на когось, що лишився, — знову ж мовчать. Ходили чутки, що на Чукотці захопили зеки літак і всімох відлетіли на Аляску. Але, думаю: лише пробували захопити, але зірвалося.

Усі ці випадки ще довго будуть нидіти у схові, і старіти, і зайвими робитися, як цей рукопис, як усе правдиве, що пишеться в нашій країні.

Ось один такий випадок, і знову не зберегла людська пам'ять імени героїчного втікача. Він був з Одеси, за цивільним фахом — інженер-механік. Він закінчив війну в Австрії і служив в окупаційних військах у Відні. У 1948 році за доносом був заарештований, дістав 58 і, як тоді вже встановили, 25 років. Відправлено його в Сибір, на табірпункт за триста кілометрів від Тайшету, тобто далеко від головної сибірської магістралі. Дуже скоро став доходягою на лісоповалі. Але збереглася в нього ще

8. А ось і замовк старий. Боюсь — чи не помер.

воля боротися за життя і пам'ять про Відень! І звідти — звідти! 93
— він зумів утекти до Відня! Неймовірно!

Їх лісопвальну дільницю обмежував проруб, проглядний з малих вишок. У визначений день він мав на роботі з собою пайку хліба. Звалив упоперек прорубу пухнасту ялину і попід гіллям її поліз до верхівки. На весь проруб її не вистачало, але, продовжуючи повзти, він щасливо утік. З собою він поніс і сокиру. Це було влітку. Він пробирався тайгою по бурелому, іти було дуже важко, зате не зустрічав нікого цілий місяць. Зав'язавши рукави і ковнір сорочки, він ловив рибу, їв її сирю. Збирав кедрові горіхи, гриби, ягоди. Напівмертвий, він все ж доліз до сибірської магістралі і щасливо заснув у стогу сіна. Прочумався від голосів: вилами брали сіно і вже зауважили його. Він був вимучений, неспроможний ні втікати, ні боротися. І сказав: "Що ж, беріть, видавайте, я втікач". То був залізничий обхідник і його жінка. Обхідник сказав: "Та ми ж російські люди. Тільки сиди, не вистромлюйся". Пішли. Але втікач не повірив їм: вони ж — радянські, вони повинні донести. І поліз до лісу. З узлісся він стежив і побачив, як обхідник повернувся, приніс одержу й їжу. — Увечері втікач пішов уздовж залізниці і на лісовому півстанку сів на вантажний потяг, під ранок зіскочив і на день пішов у ліс. Ніч за нічю він отак просувався, а коли дещо зміцнівся, то і на кожній зупинці сховався — переховувався в зелені або йшов уперед, обганяючи потяг, а там чіплявся на ходу. Так десятки разів він ризикував утратити руку, ногу, голову. (Отак він усе покутував кілька легеньких розчерків донощикового пера...). Але якось перед Уралом зрадив своє правило і на платформі з колодами заснув. Його вдарили ногою і світили ліхтарем в обличчя: "Документи" — "Зараз". Підвівся й ударом збив охоронника з висоти, сам же стрибнув на другий бік. — і втрапив на голову іншого охоронника! — збив з ніг і того й устиг утекти під сусідні ешельони. Сів за станцією на ходу. — Свердловськ він вирішив обходити боком, в околицях його зграбував торговельну будку, набрав там одержу, надів на себе три костюми, набрав їжі. На якійсь станції продав один костюм і купив квиток Челябінськ-Орськ-Середня Азія. Ні, він знав, куди іде — до Відня! — але треба було вбитися в колодочки і щоб перестали його шукати. Туркменин, голова колгоспу, зустрів його на базарі і без документів узяв до себе в колгосп. І руки виправдали звання механіка, він ремонтував колгоспові всі машини. За кілька місяців він розрахувався і поїхав до Красноводська, прикордонною лінією. На перегоні після Марів ішов патруль, перевіряючи документи. Тоді наш механік вийшов

на приступці, відкрив двері, повис на вікні вбиральні (через забілене скло з середини його бачити не могли), і тільки сам носок однієї ноги лишився для опертя і для повернення на приступці. У рамі дверей, у куті, одного носка черевика патруль не помітив і пройшов у наступний вагон. Так проминула страшна мить. Щасливо переїхавши Каспій, утікач сів на потяг Баку-Шепетівка, а звідти подався на Карпати. Через гірський кордон глухим крутим лісистим плаєм він переходив дуже обережно — і все таки прикордонники перехопили його! Скільки треба було витерпіти, вистраждати, вигадувати й силуватися від самого сибірського табірпункту, від тієї поваленої першої ялинки — і при самому кінці за одну мить усе провалилося!... І як там, у стогу коло Тайшету, покинули його сили, він не міг більше ні чинити опору, ні брехати і в останньому шаленстві лише вигукнув: Беріть, кати! Беріть, ваша сила!" — "Хто такий?" — "Втікач з табору! Беріть!" Але прикордонники трималися якось то дивно: вони зав'язали йому очі, привели в землянку, там розв'язали, знову допитували — і раптом вияснилося: свої! бандерівці! (Фе, фе! — кривляться освічені читачі і махають на мене руками: "Ну, й персонажів ви добрали, коли вже бандерівці йому — свої! Гарненський екземпляр!") Розведу руками і я: який є. Який тікав. Яким його зробив табір. Вони ж, таборовики, я вам скажу, вони живуть за свинським принципом: "буття визначає свідомість", а не за газетами. Для таборовика ті свої, з ким він разом карався в таборі. Ті ж для нього чужі, хто спускає на нього хортів. Несвідомість!). Обнялися. У бандерівців ще були тоді ходи через кордон, і вони його м'яко перевели.

І ось він знову був у Відні! — але вже в американському секторі. І підпорядковуючися все тому ж привабливому матеріалістичному принципіві, ніяк не забуваючи свій кривавий смертний табір, він уже не шукав роботи інженера-механіка, а пішов до американців душу розважити. І почав працювати кимось у них.

Але! — людська прикмета: минає небезпека — розслаблюється і наша пильність. Він намислив відправити грошей батькам в Одесу, для цього треба було обміняти долари на радянські гроші. Якийсь жид-комерсант запросив його міняти до себе на квартиру, в радянську зону Відня. Туди й сюди безперервно снували люди, мало розрізняючи зони. А йому ніяк не вільно було переходити! Він перейшов — і на квартирі міняйла його взяла.

Цілковито російська історія про те, як надлюдські зусилля

нанизуються, нанизуються і пропиваються за склянкою горілки. 95

Засуджений на розстріл, у камері берлінської радянської тюрми він усе це розповів іншому офіцерові й інженерові — Анікіну. Цей Анікін на той час уже побував і в німецькому полоні, й умирав у Бухенвальді, і звільнили його американці, і вивезено його в радянську зону Німеччини, залишено там тимчасово для демонтуння заводів, і втік він в ФРН, під Мюнхеном будував гідроелектривню, і звідти викрала його радянська розвідка (осліпили фарами, заштовхнули в автомобіль) — і пощо було все це? Щоб вислухати розповідь одеського механіка і зберегти її для нас? Щоб потім два рази невдало втікати в Екібастузі (про нього ще буде в частині V)? І потім на карному вапняковому заводі бути вбитим?

Ось які приречення! ось зигзаги долі! І як же нам розпізнати сенс окремого людського життя?..

Ми не розповіли ще про гуртові втечі, а й таких було багато. Кажуть, у 1956 році цілий табірець утік, під Мончегорськом.

Історія всіх утеч з Архіпелагу була б перерахунком, що не перечитати й не перегортати. І навіть той, хто писав би книжку лише про втечі, пошкодував би читача й себе, почав би пропускати їх сотні.

"ЖОВТНЕВИЙ" АСПЕКТ "ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ"

Анатоль Камінський

Склалося так, що у світовій opinio і публіцистиці "Празьку весну" та всі події довкола неї, часово визначають і фіксують для пам'яті в основному такими чотирма місяцями: березень, квітень, травень і серпень 1968 року. В тому, очевидно, немає нічого дивного. Кожен з цих місяців був важливим, межовим етапом у розвитку того, що ми привикли називати "Празькою весною" і став її своєрідним, "часовим" символом. Пригадаймо, що саме у висліді "палатної революції" в ЦК КПЧ прийшла 22 березня 1968 року вимушена резигнація Антоніна Новотного, яка і розпочала бурхливий хід подій, що й привело в скорому часі до заіснування зовсім нової політичної ситуації. Знову ж у квітні того ж року цей же ЦК КПЧ прийняв свою нову "Програму акції" ("Акцнґ програму"), яка спрямувала ідейно-політично, змістово весь хід і розвиток "Празької весни", а в травні почали діяти вже перші зав'язки своєрідної багатопартійної системи у формі КАН (Клюб заангажованих безпартійних), Клюб 231 (К-231) і "Клюб демократичної молоді". В травні зредаговано теж маніфест "Дві тисячі слів", що його проголошено публічно наступного місяця. Щоправда, при кінці того ж травня Президія ЦК КПЧ постановила була не допустити до відродження "Соціал-демократичної партії", але це сталося радше для того, щоб не дразнити надмірно "старшого брата" в Москві, який вже й так немало денервувався всім тим, що діялося в ЧССР. І вкінці прийшло 21 серпня 1968 року, початок відомого фіналу "Празької весни", що її Москва здушила і заморозила важким чоботом своєї модерної військової і поліційної машини.

Отож нічого дивного, що в ході цих неочікуваних "карколомних" перемін, забувається часто про те, що початок їх усіх не визначається ні березнем, ні травнем 1968 року, але сягає

до жовтня попереднього, 1967 року. Бо саме в тому часі, точніше 30 і 31 жовтня 1967 року відбулася пленарна сесія ЦК КПЧ, на якій несподівано рутинні, "нормальні" засідання цього олігархічного органу перетворилися в кризову, історичну подію небувалого масштабу, з якої і виросла "Празька весна". Як писав Павел Тігрід, "ніщо не вказувало на те, що цей пленум буде будь-чим різнитися від сотні попередніх; процедура і рутинна були ті самі; були подані на розгляд тези про "становище і ролі партії на теперішньому етапі розвитку нашого соціалістичного суспільства".* Про самі ж тези цей же автор писав, що "цей догматичний і розтягнений 22 сторінковий документ стверджував, між іншим, що для держави є кінцевою справою виконувати репресивну функцію проти всіх внутрішніх і зовнішніх анти-соціалістичних сил і негативних проявів у суспільстві".** Коротко, за словами того ж Тіґріда, "жовтневий пленум почався зовсім невинно...".***

Перебіг його і спрямування змінила одна незначна процедурально-організаційна дрібничка, чи, як Тіґрід писав, "все поспувала одна-одинок, мала технічна заковика: один з членів президії, Александер Дубчек, виступив з закидом проти Антоніна Новотного. Він нарікав, що документи і резолюції, що їх подано на розгляд учасників пленуму, різнилися в багатьох випадках від тих, які були затверджені і погоджені в президії... Дубчек передав статистичні дані, які сугерували, що Словаччину постійно ошукують в економічних справах, головню в політиці інвестицій і він ствердив, що саме Новотни був вирішальною особою в усіх цих "неполадках"...**** У висліді, "Новотни страшно розлютував, як це бувало з ним, коли його атакували (щоправда, це траплялося дуже рідко). Його відповідь була: якщо Дубчек вважає, що Прага погано трактує Словаччину, тоді хай постане окрема Чеська національна рада, хай створиться федеративна держава і два народні господарства можуть іти своїми окремими шляхами, але хай словаки шукають тоді самі собі власних капіталів для інвестицій; однак він, Новотни, не є прихильником такої розв'язки і дивується, чи це все не було інспіроване залишками "буржуазного націоналізму". В цей момент вибухло справжнє "пендемонію" і вперше на протязі двадцяти років

*Pavel Tigrid, *Why Dubcek Fell* (London: Macdonald, 1971) p. 18.

**Там же, стор. 18 і 19.

***Там же, стор. 19

****Там же, стор. 19

98 пленарне засідання ЦК було свідком неконтрольованої дискусії, що її і не можна було контролювати...”.*

Тут не місце переповідати далі наслідки і розвиток цього "пендемоніум", вони ще аж надто свіжі у пам'яті сучасників. Та й не про це тут ідеться. Нашим завданням є що інше, а саме пригадати, що "Празька весна" заіснувала зовсім випадково, несподівано, "стихийно"; її спровокувала одна людина всупереч всім підготовкам і й "укладенням карт" наперед на самому верху партійного апарату; всупереч всяким "правилам", традиціям і випробуваній рутині, яка до того часу ніколи не завела. Як писав вищезгаданий Тігрід, "протоколи із жовтневих засідань ЦК показали ясно, що випадок, каприз, дрібні інтриги і поганий настрої відіграли дуже важливу роль в момент кризи. На ділі, це була комбінація тих маргінесових чинників, які спричинилися до народження нового героя — Александра Дубчека — і всього того, що опісля стало відомим як "Празька весна".**

І справді, видвигнення і ріст Дубчека були — якщо йде про нього, як особу — теж випадковими і несподіваними. Мало хто бачив у ньому людину спроможну і здібну протиставитися досвідченому партійному інтригантові і ділкові типу Новотного. Зрештою, сам Дубчек був також випускником московської партійної школи. Нічого дивного, що вже навіть після вибору дотепер мало відомого Дубчека на місце Новотного, деякі прихильники останнього одобрювали цей вибір, говорячи між собою, що властиво сталося непогано, бо Дубчечові бракує рішучості і інших кваліфікацій провідницького характеру і ним можна буде маніпулювати. До них належав і "наш" Біляк.

Це один із аспектів "жовтневих подій" і генези "Празької весни". А другий — це безперечний факт, що запальником, який привів до експлозії усіх існуючих внутрішніх протиріч і конфліктів в ЧССР було якраз *національне питання*. Це не значить, очевидно, що воно було виключно самотнім, яке викликало кризовий стан в ЧССР. Крім нього були і всі інші негативи, які "органічно" нарастають на ґрунті тоталітаризму російського типу, але немає сумніву, що центральним питанням були між-національні чесько-словацькі відносини, з їхніми економічними, політичними і навіть психологічними імплікаціями. І в даному випадку вони були не лише причиною кризи, яка розвивалася від довгих років, але й інструментом, який привів до її вибуху і розвантаження.

*Там же, стор. 20.

**Там же, стор. 18.

Очевидно, що це "розвантаження", яке прийшло, як "грім з ясного неба" і що на нього ніхто не був приготований ні на Сході, ні на Заході, не було якоюсь "deus ex machina". Це був вибух певної акумуляції протиріч та "імпондерабілій", якими насичена дослівно кожна "соціалістична дійсність" радянського типу. В кожній з них існує потенція такої, чи іншої "весни" і випадковим і несподіваним є лише елемент кризового часу і людини... Змістово-політично "Празька весна" була "мирною революцією", тобто революційною переминою, започаткованою згори, самим ЦК і його партійним апаратом. У дальшому ході подій партія щораз більше підпадала під вплив суспільности, точніше її передових елементів, й у висліді "палатна революція" все більше скеровувалася на ширші і глибші, більш прогресивні і більш радикальні рейки "мирної революції". Так, побіч випадковости, несподіваности і стихійности розвитку на верхах партії і в партійному апараті, був наявний тут ще інший дуже важливий момент, а саме величезний тиск суспільних сил, які включилися у заініційовані партійним пучом в ЦК перемини і перевели цей партійний переворот на дійсну реформістичну "мирну революцію". І власне в міру того, як суспільні сили включалися у формування внутрішньої і зовнішньої політики партії і уряду, звичайний "coup" в центрі партії переходив у ширший суспільно-політичний процес, який оформлювався в цю "мирну революцію" в змістово-політичному сенсі.

З цього погляду "мирна революція" чесько-словацького типу була знаменна саме тим, що вона не була звичайною зміною керівництва в державі, але, що важливіше: а) вона привела до глибоких суспільно-політичних перемін, які вийшли далеко поза бажання і пляни її первісних аранжерів, і б) ці зміни переводилися мирно, у тісному союзі і співпраці інтелігенції і робітничої класи.

Дотепер "соціалістична дійсність" радянського бльоку витворила декілька форм перемини керівництва в партії і державі, які кожночасно приводять до кризової ситуації в час переходу влади з одних рук в інші. Відсутність правових норм і "монархічних", чи демократичних традицій, які нормували б перебрання, чи пак передання влади, привели до встановлення певного "звичаю", який сам собою є одним з найбільш критичних і найслабших звен в системі цілого радянського бльоку. Постала своєрідна "типологія" у цій системі, чи радше у тій без-

100 системності перебирання влади, яке за всяких умов є або "coup" — змовою на верхах партії, або у деяких випадках в сателітних країнах — насильним насадженням такого, чи іншого керівництва "старшим братом" з Москви. Чи то у випадку ліквідації Берії в 1953 році Хрущовим, чи антипартійної групи 1957 року, чи, як у випадку сателітів — при приході до влади Гомулки в Польщі 1956 року, чи Нодя в Угорщині того ж року — всюди ми мали до діла з такою, чи іншою "несподіваною", "припадковою" змовою, чи "палатною революцією" на верхах партійної олігархії, яка опісля — в залежності від того, чи і наскільки та як у її розгорнення включалися ширші кола суспільства, перетворювалася у глибший процес перемін польського, чеського і словацького, чи угорського типу. В самому СРСР "палатна революція" тільки незначно виходила поза рамки партійного силового центру, хоч на ділі і тут приводила теж до важливих перемін. У випадку сателітів вона приймала або реформістично-мирні форми "мирної революції", або йшла по лінії клясичних революційних перемін угорського типу.

Але так чи інакше, як вже у свій час згадувала про те теж і Ганна Арендт, всяка переміна влади у радянській тоталітарній системі створювала виразно кризову ситуацію, вагітну далекойдучими потрясеннями, докорінними загальними перемінами тощо. Арендт вказувала, наприклад, на те, що якщо б Берія в 1953 році протиставився із своїм поліційним корпусом танкам Жукова, то заіснувала б нова громадянська війна в СРСР. Та й не тільки в СРСР, але у цілому бльоці. В тому саме й виявляється критичність кожночасного перебрання влади шляхом такої, чи іншої "палатної революції" в партії, що воно за відповідних умов може довести або до докорінних, реформістичних перемін "мирної", чи клясичної революції, або до своєрідної громадянської війни.

Потенції для цього існують постійно. Тому теж вивчення тієї "типології" переходу влади у російській тоталітарній системі і кожночасна підготовка до неї по лінії суспільних мас, як однієї з можливостей розгорнення дальшої визвольної боротьби є актуальним важливим завданням у випрацюванні стратегії майбутньої революції в радянському бльоці. Згадаймо хоча б, наприклад, ролю радіо, телевізії і преси в час "Празької весни" і зокрема в момент інвазії військ Варшавського пакту. В багатьох випадках, радіо і телевізія відіграли дослівно ролю політичного проводу і то в найбільш критичний час, тобто тоді, коли ніхто інший не міг давати будь-яких інструкцій, чи доручень. Так само

дуже важливим є визначення ролі поодиноких верств інтелігенції і робітничої класи в ширшому укладі того роду процесів.

Плянуння по лінії різних вужчих і ширших суспільних прошарків і народних мас в цілому є зокрема важливе у виду соціальної емансипації радянського суспільства, роля якого зокрема в умовах науково-технічної революції, всупереч всім намаганням режиму, буде постійно зростати. Передвісником того є напр. "щещінська революція" 1970 року, яка привела до усунення Гомулки. Була це, до речі, ще одна форма "переміни" на верхах (хай лише і частинної, але тим не менше важливої самим фактом заіснування) яка проходила "зворотним порядком", ніж в інших дотеперішніх формах, а саме: робітнича революція приводила до "палатної революції" в партії. Тиск однієї з суспільних клас привів до зміни керівництва в партії і вимусив на ньому певні соціально-економічні концесії. З цього погляду "щещінська революція" є ще однією категорією, чи доповненням у типології перебрання влади і що важливіше: підкресленням того факту, що навіть в умовах тоталітарного режиму, народні маси не є зовсім позбавлені суспільної дієздатності й у відповідний час спроможні вжити свій силовий потенціал, вже хоч би на базі "неорганізованої організованості".

У висліді, на сьогодні, на базі дотеперішнього досвіду, можна говорити про дві засадничі потенційні форми майбутніх революційних перемін: такі, які починаються з "coup" — змови, чи палатної революції на верху партії і перероджуються у ширший процес "мирного", чи класично революційного порядку і такі, які виникають всередині самих народних мас і ними здійснюються безпосередньо, або через переміни в існуючому державному апараті.

ОПЕРАЦІЯ "ВЕТО" І "ЗЕФІР"

В 1974 році В. С. Цвігун, "права рука" шефа КГБ Андропова, опублікував 400 сторінковий "опус" п.н. *Таємний фронт*, в якому, як і можна було сподіватися, немало місця присвятив "Празькій весні". Читаємо там, між іншим, і такі "ревеляції": "Серед відомих підривних ідеологічних операцій, здійснених антикомуністичними силами проти окремих соціалістичних країн Східної Європи, хочеться згадати про спеціальну операцію, яку американські джерела назвали "Вето". Ця операція була спрямована проти соціалістичної Чехо-Словаччини і керувало нею Центральне Управління Розвідки США. Операція "Вето" була задумана, як довготривала систематична ідеологічна

102 обробітка населення в дусі антикомунізму і антирадянщини. Після оцінки ЦК КПЧ, і ідеологічні і психологічні диверсії міжнародних центрів антикомунізму були спрямовані на поступове розхитання всіх основних цінностей соціалізму в ЧССР і на скріплення впливу ревізійонізму внутрі партії*.* В дальшому Цвігун пише про "наводнення Чехо-Словаччини антисоціалістичною, антирадянською, ревізійоністичною літературою", участь в цих акціях "Вільної Європи", поширення летючок, плякатів, газет і т. п. А на кінець додає, що "особливої гостроти і розмаху набрали ці підривні акції в 1968 році. Враховуючи те, що ґрунт для "ерозії соціалізму" в Чехо-Словаччині вже доволі розораний, стратеги імперіялізму розпрацювали в рамках НАТО ще одну спеціальну операцію — "Зефір". З допомогою активної ідеологічної діяльності вона повинна була забезпечити прихід до влади в Чехо-Словаччині ревізійоністів, правих опортуністів і інших "реформаторів" та проголошення ними неутралітету і виходу ЧССР з організації країн Варшавського пакту. Безпосередніми інспіраторами й учасниками операції "Зефір" були розвідочні й інші спеціальні служби цілого ряду країн НАТО, деякі лідери соціалістичного інтернаціоналу, представники чеської еміґрації на чолі з П. Тіґридом, а також правоопортуністичні лідери внутрі ЧССР..."**

Тенденція цих стверджень виразна, мовляв, події 1967-1968 років були нічим іншим, як вислідом широко розпрацьованої і вміло переведеної "ідеологічної диверсії" з боку Заходу... Приходиться сумніватися, чи сам Цвігун і його кремлівське керівництво в це вірять, але тим не менше, помиляються вони, якщо думають, що хтось їм в такі "роз'яснення" повірить. Зрештою, намагання представити всі внутрішні процеси в країнах радянського бльоку самою "ідеологічною диверсією" з-зовні не є нічим новим у випадку Цвігуна. Про це пишуть радянські "ідеологи" від років і, наприклад, *Партийная жизнь* з грудня 1971 року писала також про всі небезпеки "політичної диверсії", організованої "шпигунськими центрами", при якій "всі інструменти відділювання на ум (преса, кіно, радіо) мобілізовано в капіталістичних країнах на те, щоб вводити в блуд людей" та що буржуазна пропаганда робить зараз ставку на "розпалювання націоналістичних настроїв" у соціалістичних країнах.

*С. К. Цвігун, *Тайный фронт. О подрывной деятельности империализма против СРСР и деятельности советских людей*, (Москва: Политиздат, 1973), стор. 260 і 261.

**Там же, стор. 262 і 263.

Всі ці "пояснення" виходять із завороженого глухого кута сучасної радянської ідеології, за якою, в умовах соціалізму просто не може бути ні ґрунту ні місця для таких внутрішніх процесів, а раз вони постають і розвиваються, то їх треба "пояснювати" впливами і наслідками "буржуазної ідеологічної диверсії". Поминаючи те, що у висліді аж надто слабою виявляється "соціалістична дійсність" і аж надто сильною — просто таки нелюдсько ефективною — виходить "буржуазна ідеологічна диверсія", залишається незаперечний факт, що в усіх випадках партійні олігархії виявляють неспроможність збагнути органічність і силу антирежимних настроїв і рухів. Звичайно вони діють ще далі за засадою, що, якщо факти не відповідають їхнім бажанням і інтерпретаціям, тоді гірше для фактів... Так, наприклад, у чеськословацькому випадку, як писав Тігрід, "Москва не зуміла зрозуміти соціального і політичного тиску, які так драматично розвинулися в Чехо-Словащині і не могла збагнути початків, природи й історичного контексту цього руху... У висліді інвазія (в серпні 1968 року) була воєнним успіхом, але одночасно монументальною політичною помилкою...". Мабуть, це мав на увазі теж і Пономарьов, який разом з Катусевим, репрезентував молодшу генерацію кремлівських лідерів у переговорах з Дубчеком, Свободою і Ко у вересні 1968 року, і який заявив одному з чеських партнерів, що Брежнев до сьогодні залишився з ментальністю секретаря райкому... Бо хоч Москві вдалося "вбити бакциль лібералізму" і зліквідувати "Празьку весну", потрясення, що їх зазнав цілий СРСР і весь радянський бльок, діють і діятимуть надалі по лінії дальшого загострення протиріч внутрі поодиноких соціалістичних країн і цілого бльоку, а передусім в СРСР. І справа не тільки в тому, що, наприклад, Москва остаточно вже виликувала чехів і словаків з традиційного русофільства, або, що згідно з даними чеського амбасадора Владіміра Каучкого в Москві, побіч групки дисидентів, що активно протестували проти інвазії військ СРСР в ЧССР на чолі з Якіром на Червоній Площі, біля 800 партійних клітин КПРС (на всіх біля 60 000) не виправдували цієї інвазії. Чи й у тому, що "Празька весна" створила була внутрішню кризу в самому кремлівському керівництві, довела до розбіжностей між Кадаром і Чаушеску, з одного боку, і Ульбріхтом та Гомулкою — з другого; вбила клина між західні комуністичні партії і т. п. і т. д. Важливішим є сам прецеденс "мирної революції", концепція "чеського шляху до комунізму", випрацювана Смарковським, як проєкція потенційних перемін і

чергове підкреслення того факту, що з боку теперішнього російського політикуму не можна сподіватися будь-яких концесій по лінії демократизації і партнерства. Заабсорбований повністю імперіяльними інтересами Росії, теперішній Кремль є неспроможний на добровільні концесії глибшого змісту і всякі поступки з його боку треба добувати виключно тиском і силою. А це якраз і визначає напрям, конфігурацію і характер теперішньої і майбутньої боротьби всіх поневолених народів проти імперіялістично-шовіністичної Росії. Усвідомлення спільності інтересів поневолених народів СРСР і сателітів та кінечности тиском і силою усунути імперіяльний російський політикум спільними силами всіх народів — створює передумови для закінчення з штучним дотеперішнім розподілом антирежимного фронту на "підрадянський" і сателітський та увидатнює роль антирежимних сил в самому СРСР. І з цього повинні бути зроблені належні висновки в сателітних колах. Наскільки ж міцно закорінені в теперішньому російському "естаблішменті" імперіяльні орієнтації, може послужити дрібний інцидент з Хрущовим 24 серпня 1968 р. Три дні після інвазії, "ліберальний" Хрущов не найшов був нічого кращого до роботи, як пробував добитися до Брежнєва в Кремлі, щоб йому порадити, щоб цей в жодному випадку не ішов на компроміс з чехами і словаками, раз він рішився на вжиття збройних сил... До речі, Хрущова до Брежнєва не допустили, його поради були зайві...

ДЕЩО ПРО "DOMO SUA"

Навіть при побіжному розгляді "Празької весни" не можна поминути деяких парадоксів і дисонансів, якими, наприклад, була політика словаків по відношенні до української меншини в Словаччині. Як це не дивно, але словаки, які самі боролися проти дискримінації супроти них з чеського боку і проти чеської гегемонії, після здобуття власних поважних осягів, не знайшли нічого кращого до роботи, як здійснювати насильну словакізацію українського населення і церкви. Цей нездоровий національний егоїзм був потрійно шкідливий. Не лише з морально-політичного боку, але передусім з практичного. У висліді такої братіславської "політики", словаки зовсім непотрібно загострювали внутрішні відносини у себе, позбавляли себе природного союзника не лише у власній хаті, але що важливіше: обкροювали свої можливості відділювання на куди сильнішого і більшого союзника, яким є український народ в УРСР, а якого вони так дуже потребували. В критичній ситуації 1968 року ніщо

не було більш небезпечним, шкідливим і просто глупим, як того 105
роду політична короткозорість, чи й сліпота.

Деякі намагання словацького політикуму визначувати своє відношення до українських справ через призму ідентифікації їх з відомою трійкою — Біляк-Червоненко-Шелест — не свідчать добре про їхнє політичне вироблення, ані про глибше усвідомлення актуальної ситуації у цілій її ширині. До речі, виглядає, що вони не збагнули всіх імплікацій того, що самі розпочали були в Празі... А вже зовсім дивним було добачувати в біляках і червоненках будь-яких речників української сторони, чи українських інтересів. Біляк і Червоненко не менш чужі і ворожі українському народові, як і словацькому, чи чеському народам; обидва вони заступали постійно інтереси не власного народу, але російського імперіялізму. Ще в 1955 р. Біляк писав, що "в сучасності для нашого краю є найнебезпечнішим український буржуазний націоналізм"* і що "буржуазний націоналізм в наших краї найбільше проявляється між українською інтелігенцією".** Не у вини українцям, коли з почуттям гумору словаки "розшифровують" "UVKSS" (Устрадні Вибор Комуністичней Страни Словенска — Центральний Комітет Комуністичної Партії Словачини) на "Українські Василь конечно спасол словаков" — тобто Український Василь остаточно врятував словаків. До речі, він так само "добре" "спасол" і самих українців, своїх земляків. І не можна ставити також у вини українцям, коли Червоненко твердив, що все було б гаразд, якщо б "у свій час у Празі були кількох повісили", або що Шелест стукав по столі кулаком в стилю Ульбріхта і Гомулки, тим більше, що він в суті речі, виконував лише ролю, яку йому призначив був Брежнев з Косигінім і Підгорним та Гречком. У всякому разі прецеденс такої словацької "політики" є дуже небезпечний і її переоцінка та виправлення є дуже важливі з погляду майбутнього унормування міжнаціональних відносин у спільному фронті боротьби проти імперіялістичної Москви. Бо було б дуже сумно, якщо б словаки і інші сателітні народи не зробили належних висновків із того роду дисонансів, які мали місце у "Празькій весні". Тоді б стала б актуальною не стосовно партії, але стосовно народів "розшифровка" іншого політичного акроніму, а саме ONV (Окружного національного комітету), яка звучить: "Онi невидя вобец", або "вони нічого не знають".

*В. Біляк, "Про український буржуазний націоналізм в Чехословацькій республіці", *Дукля*, н. 1, 1955, Пряшів, стор. 121.

**Там же, стор. 129.

СЛАБОСТІ Й СИЛА ФРАНЦУЗЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

З ПРИВОДУ ТРАВНЕВИХ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ

Кирило Митрович

Французькі президентські вибори, що відбувалися в травні ц. р. набрали характеру драматичної, навіть трагічної, дилеми для Франції й усього демократичного світу. Евентуальний прихід до влади соціально-комуністичної коаліції загрожував появою "троянського коня" в центрі Європи, а для Франції "фінляндізацією" цієї країни і навіть пражським процесом за зразком 1948 року. Це було б загрозливим пересуненням міжнародного укладу сил, а зокрема поширенням тоталітаризму в світі. Тоталітаризм сьогодні — це ленінсько-сталінська й разом з цим гітлерівська антигуманна, насильницька система, в порівнянні з якою бліднуть всі клясові, мілітарні, економічні насильства й імперіялізми, які діють у світі й із якими історія поступово розправляється.

Такий стан політичного укладу сил у Франції є тим більш затривожливий, що це вже втретє в часі однієї генерації Франція опиняється на краю пропасти. Маємо на увазі подібні ситуації в 1958 та 1968 роках. 1958 року загрожувала Франції права мілітарна диктатура; в 1968 невизрілий, хоч і надійний бунт молодого покоління міг закінчитися зударом правих і лівих тоталітарних сил. У цих випадках безперечно рятівну роль відіграла велична постать генерала де Голля. Він однак не змінив політичної структури Франції, й тому драматична ситуація продовжується. Цього року — в травні 1974 — французьку демократію вврятувала крихітка здорового глузду, але це й доводить, що ця демократія є слабка і примушує призадуматися над деякими вимогами оздоровлення політичного життя. Для прикладу кажучи, така чи інша зміна уряду в Англії не ставить під знак питання демократії. Не так воно у Франції.

Слабкість французької демократії виявляється в двох аспектах, пов'язаних з собою. Поперше — принципова альтернатива: демократія — диктатура; подруге — слаба організація політичних, зокрема демократичних сил. Цей другий аспект є причиною того, що у Франції наявна постійна загроза нестабільності режиму, а зокрема те, що немає там правдивої демократичної альтернативи.

Тут треба коротко навітлити характер існуючих політичних сил. Теперішня більшість, голлісти, не є насправді політичною партією. Вони є кризовою коаліцією національних сил, які згуртував і кристалізував довкола себе де Голль і його традиціями вона все ще тримається. Цій більшості загрожує завжди розпад на її складові частини. Якщо вона не переродиться в найближчих роках в сильну ліберально-демократичну партію, то її місце залишиться вільним для інших політичних партій — однієї чи й кількох. Можна сподіватися, а зокрема побажати в інтересах французької демократії, щоб така партія створилася.

Комуністична партія Франції визначається стабільністю й сильною організаційною структурою. Але це не є партія, бо в ній нема внутрішньої демократії. Це є орден або релігійна секта, догматична й месіянстична. Сама вона ще не є загрозою для Франції. Десятками років втримує своїх 20-22 відсотків "вірних", і ні не збільшується й не поменшується. Це один з типічних ідеологічно-догматичних витворів 20 століття. Гірше те, що своєю силою вона гіпнотизує певну кількість людей чи груп, які можуть привести її до політичного проводу з усіма наслідками перехоплення нею диктаторської влади. Ця гіпноза, цей "опіум" для лівих ідеалістів, що його не розвіяла навіть десталінізація, є справжньою слабкістю французької демократії.

Це й приводить нас до оцінки французької соціалістичної партії. Вона не зуміла ніколи створити своєї власної концепції та втілити її в дійсну політичну силу. Жорес і Блюм залишилися пророками французького соціалізму, а не творцями політичної сили. Ця партія була й залишається далі однією з коаліційних розпоросених французьких політичних сил. Сьогодні вона на роздоріжжі. Якщо вона не зрозуміє, за прикладом інших європейських соціалістичних партій, зокрема англійської та німецької, що соціалізм може бути тільки і вповні демократичним, то її місце теж залишиться вільним для якогось конкретного новотвору. Це очевидно, може вимагати довшого часу. Гюнтер Грас пригадав недавно, на конференції соціалістичних сил у

108 Парижі, що з комуністами ніякому демократові не по дорозі. Але, видно, соціялісти до цього в Франції не дозріли. Їхнє фавстівське домовлення на "спільну програму" з комуністами при президентських виборах доводить, що їх чекає конечність зтяжненого визволення з умов і наслідків цього пакту. А тим часом, Франція потребує існування справжньої соціялістичної партії, як і кожна інша сучасна демократія. Бо історичний розвиток останніх двісті літ показує, що в основному, демократія має шукати кожночасної розв'язки існуючих проблем між ліберально-демократичною та соціяльно-демократичною орієнтаціями. Посередні орієнтації відіграють тільки роллю нюансування або перехідної розв'язки, в цьому вони ї потрібні, але не мають підстав, ні засадничих ні силових, на домінуютне, вирішальне становище. Для Франції це просто трагедія, що немає сильної соціялістичної партії і покищо не видно, хто міг би створити для неї плятформу. Бо Міттеран такою особою не є і в його докільлі нема ні людини, ні групи людей, які змогли б це завдання виконати. Можна тільки сподіватись, що обставини спричиняться до потрібної в цьому відношенні розв'язки, бо вони є більшою силою, як передбачливість людей.

Треба ще сказати про силу французької демократії. Поскільки ми ствердили, що вона не є практичною силою, то її позитив треба шукати в ідейній насназі, в багатстві й чуйності ідеалів та думок. Від 1789 до 1968 французи вміли завжди ідейно зглибити прагнення людини й суспільства. Але, за браком позитивного політичного зміслу, вони ніколи цих ідей вповні і зрівноважено не здійснювали. Їхня політична винахідливість є велика — не даремно вони здібні змінювати конституцію згідно з новими вимогами, але ї тут бракує їм прагматичного співфактора, без якого політика залишається справою правників та публіцистів. Тому французьке політичне життя є завжди на краю безсилля або пропасти. Рятує його ще останній відклик до здорового глузду, але це є хитка основа, базована більш на чутті, як на вимогах розсудку. Бо всупереч поверховому переконанню, здоровий глузд є тільки емпіричною, тимчасовою розв'язкою, а не глибокою думкою, ні усвідомленим принципом.

З цих міркувань над станом французької демократії можна б поробити висновки й щодо самих себе, тобто українського політичного життя, на чужині й на рідних землях, і щодо міжнародного життя. Щодо останнього, скажемо тільки, що теперішній стан міжнародних політичних сил на нашій планеті у великій мірі покривається з станом і проблемами французької демократії.

**ПРЕЗИДІЯ І ПЛЕНУМ
ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ**
повідомляють у глибокому смутку, що дня 31
липня 1974 року, у Буенос Айрес упокоївся у Бозі
на 63 році життя

**сл. п. проф. д-р
БОГДАН ТАДЕЙ
ГАЛАЙЧУК**

учасник революційної боротьби українського народу у другій світовій війні, член генерального секретаріату для закордонних справ Української Головної Визвольної Ради на Україні і за кордоном, професор міжнародного права на Католицькому Університеті в Буенос Айрес, професор Українського Вільного Університету, дійсний член УВАН, НТШ, декан Відділу Українського Католицького Університету в Буенос Айрес, громадський діяч в Україні і за кордоном, автор ряду наукових праць з міжнародного права, співробітник української і міжнародної преси

•

Дітям та Родині Покійного висловлюємо наше глибоке співчуття.

Вічна Йому Пам'ять!

**ПРЕЗИДІЯ
ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ**

Двадцята виставка ОМУА

Ювілейна виставка Об'єднання Мистців Українців в Америці (ОМУА), що поставило собі ціллю репрезентувати українське мистецтво й об'єднувати українських мистців в Америці, відбулася в дні від 16 червня до 30 липня 1974 у виставкових залах Об'єднання. Згадані цілі надзвичайно важливі в житті української громади на еміграції. Втримання такого об'єднання та втримання відповідного мистецького рівня виставок особливо важке — вимагає особистої посвяти членів управи ОМУА, — найкращим прикладом чого може бути навсипуша праця голови Об'єднання, Михайла Черешньовського, який докладає великих зусиль, щоб притягнути до участі в організації та виставках усіх українських мистців.

Однак вартісні в суті настанови ОМУА є також причиною деяких неуспіхів цього мистецького товариства, що особливо проявляється на збірних виставках. Бо причиною загально низького рівня таких виставок є те, що, охоплюючи багатьох мистців різних мистецьких напрямків, вони мало селективні щодо якості експонатів та загального вигляду виставок. Такі виставки відштовхують деяких наших мистців, особливо мистців молодшої генерації, яких турбує низький рівень та незрозуміле їм зацікавлення перестарілими мистецькими ідеями великої частини учасників виставок. На виставці бракувало таких мистців як Соловій, Мілонадіс, Гуненко, Урбан, Коломиєць, Дзиндра, Мороз та інші. Натомість, було забагато учасників з надто малою дозою самокритики.

XX збірна виставка ОМУА, в якій брало участь 77 мистців, як і попередні виставки, віддзеркалює вищезгадані слабості таких угруповань. Переповнені стіни виставкових залів вражають тим, що мало на них справді цікавих експонатів. З першого погляду помітно, що дуже мала частина учасників виставки цікавиться сучасними мистецькими напрямками. Ще більше турбує, мабуть, те, що тільки мало хто з учасників має щось своєрідного сказати, щось, що не було вже сказане безліч разів. Особливо незрозуміле безнастанне наслідування імпресіонізму (здебільшого в манері Мане та Моне; є теж на виставці Ренуари та Сезанн). Бож перші вияви імпресіонізму заіснували вже тому 100 років. Тяжко пояснити, чому така повторність вже давно не навкучила відвідувачам виставок Об'єднання. Хоча Мороз (безумовно добрий

мистець) не брав участі у виставці, на ній не бракувало однак великої кількості "морозів". Не бракувало також праць, які здавалися позиченими із шаблонних радянських виставок.

Тяжко позбутись думки, що в багатьох учасників бракує бажання шукати особистих творчих засобів мистецького вислову, або прагнення інтимно збагнути та інтерпретувати тематику в рамках особистої візії. Це просто означає, що велика кількість учасників має мало свого власного до висловлення, а те, що висловлює — говорить непереконливо.

Крім учасників, які не виходять далеко поза перестарілі та вже рутинні розв'язки, розчаровують також експонати деяких, без сумніву, талановитих мистців, як Галина Мазепа, яка в своїй повторній декоративності втратила глибшу експресію раніших картин. Також не виявляє свого потенціалу Володимир Бачинський (маючи особливі дані до безпредметного малярства); він виконує здебільшого праці в різних жанрах, включно з непереконливими зображеннями уявлюваних ним постатей мітичного світу.

Тому, що повторність розв'язок зумовлює повторність коментарів, варто зупинитися над творами декого з тих мистців, в яких є цікава мистецька думка та переконлива особиста експресія. До таких мистців належать ті, які експериментують і шукають нових формальних розв'язок, і ті, які не експериментують із наявно новаторськими формальними ідеями цілком свідомо, однак зуміли вглибитися в тематику, та інтерпретувати її в рамках особистого творчого світу; до таких мистців належать Гніздовський, Холодний та Черешньовський.

Мабуть, неможливо з'ясувати вповні словами, чому одна картина, натюрморт, наприклад, є переконливим мистецьким висловом, а інша таким висловом не є. Ми змушені говорити довільно про мистецький твір, не маючи можливості словами зблизитися до суттєвого, тобто до того, що робить твір значною або зайвою працею.

Однак ми безсумнівно відчуваємо, що "Жук" Холодного має в собі якусь гіпнотичність особистого виразу, що картина передає чіткість думки та переконливість мистецької візії. Ми відчуваємо також, що його "Ікона", хоч виконана в традиції окреслених канонів, як і багато інших ікон на виставці, все ж відрізняється від більшості із них тим, що є індивідуальним мистецьким висловом в рамках таких канонів, є твором, що в ньому відчувається вглиблення мистця в тематику.

Таку гіпнотичність відчуваємо також у працях Гніздовського. Його спрощена мертва природа, як от "Хліб", картина із зображенням самої тільки буханки хліба на столі, має своєрідне буття, яке відсутнє в інших, часто амбітніших натюрмортах. М'які тони та переходи кольорів зближують об'єкти картин Гніздовського до сприймальності глядача, наче конкретизуючи для нього об'єкт на картині. Вглиблюється в тематику Гніздовський також у "Портреті К. Антонович", картині, що в ній особливо вражає успішне поєднання характерних рис його мистецької творчості із переконливою студією характеру зображеної жінки.

Якусь особливу магію та переконливість персональної візії мають твори Черешньовського. Мистець із ніжністю та пчуттєвістю, яка майже межує з сентиментальністю, моделює форми своїх скульптур, часом переступаючи цю межу. Його постаті сповнені ліризму і характерні близькістю та приступністю сприймання, за винятком, може, абстрактної "Мадонни", в якій абстрагування та узагальнювання форм робить постать надто декоративною та менш експресивною. Жалко, що більшість виставлених скульптур Черешньовського, зразків його мистецької творчості, є ранішими творами, виконаними вже давніше.

Мистців, які вглиблюються в тематику та дають переконливі особисті інтерпретації, було на виставці, очевидно, більше, однак багато з них працюють в різних жанрах та не мають достатньої наполегливості виявити власну творчу індивідуальність. До картин, в яких помітна стійкість візії, належать дуже цікаві, непретенсійні, але ширі, почуттєві та безпосередні красиви Дарії Дорош. В її працях вражає чіткість та якийсь несподіваний спокій.

Із більшості експонатів на виставці можна б прийти до висновку, що учасників виставки майже не цікавлять авангардні експерименти сучасного мистецтва. Правда, є на виставці деякі мистці, які цікавляться експериментальною мистецькою думкою, хоча може менш радикально, як це діється в американському оточенні. Сюди належить Олександр Солтис, безпредметні праці якого викликають курйозні асоціації живих уявних істот. "Автопортрет" Юрія Козака та безпредметна "Фантазія" Ярка Козака належать до цікавіших експонатів виставки. Особливо "Автопортрет" важливий тим, що він є зразком майже неіснуючого в нас Поп-арту. Не знаю, чому обидва мистці не зосереджуються на поглибленні таких особистих візій, а виконують також праці, в яких менш проявляється їхній особистий мистецький характер. Мені особисто й далі дуже подобаються снотворні скульптури Слави Геруляк, хоча на виставці були, здається, тільки її раніші праці. На жаль, Гуцалюк виставив тільки одну картину, яка не віддзеркалює його найновіших зацікавлень. В Оксани Полон-Лукашевич дуже цікава та добре опанована важка до контролювання техніка батіку. Хоча й експериментальні, все ж таки надто декоративними здаються праці Рема.

Деякі із більш експериментальних мистців, хоч і цікаві, але часто непослідовні. До них належить Микола Голодик, Ольга Маришук та Ольга Остап'як, яка виставила абстрактні та натуралістичні картини. Праці Христини Юрків-Смішкевич вказують на потенціал мистця, однак також виявляють і слабкі сторінки, як це помітно у картині "Мати", експресія якої надто легка та сентиментальна.

Підсумовуючи, насувається думка, що, можливо, цікавіше було б улаштувати декілька менших виставок Об'єднання, базованих на стилістичних особливостях членів.

Аркадія Олечська-Петришин

В Галерії Лин Котлер, у Нью-Йорку, відбулася 16-29 червня 1974 виставка скульптур Михайла Урбана. (Мистець прибрав прізвище своєї дружини та виставляє тепер під ім'ям Михайло Папагроніс-Урбан). За останніх кілька років Урбан експериментував із різними мистецькими техніками та скульптурними матеріалами, із перевагою металу та дерева. Спільним знаменником до теперішніх його скульптур, однак, була їхня масивність. Найновіші скульптури Урбана є несподівано легкі: вони виконані із дроту, часом з кусками тонкої бляхи.

Тяжко сказати, у чому саме новаторство Урбана, бо формальні експерименти, які віддзеркалені в його найновіших скульптурах, вже проявлялися раніше у працях багатьох скульпторів. Можна відмітити деякі інтригуючі антропоморфічні сугестії, хоча це прикмета тільки малої частини виставлених скульптур.

Мені особисто краще подобаються раніші праці мистця, ті, в яких Урбан менше цікавиться декоративністю, а радше досліджує експресивні можливості творів. Крім того, в стилізованих працях з делікатних дротиків ми шукаємо більшої прецизійності, такої, як, наприклад, у працях Мілонадіса. В Урбана вони виходять часом вразливо викривленими, як у "Варіант 3".

Часті зміни за останніх кілька років не є сприятливими у розвитку та вглибленні в особистий мистецький світ такої безумовно творчої індивідуальності, якою є Урбан.

Аркадія Оленська-Петришин

Виставка Андрієнка в Парижі

Упродовж двох місяців — від 27 червня до половини вересня 1974 року (крім місяця серпня) відбувалася в галерії "22" при вулиці Бонапарте в Парижі виставка малярських праць Михайла Нечитайла-Андрієнка.* Понад 40 творів — олії та гваші, більшість з 1972-1974 рр., деяка частина з 1960-их рр. і дві речі з 1920-их рр.

Тому, що попередня велика виставка Андрієнка (Париж, 1972) є ще у свіжій пам'яті, було цікаво спостерігати найновіші тенденції мистця, тобто твори з двох останніх років. Андрієнко відомий з того, що він постійно творить щось нове, не зупиняючись ніколи на якомусь одному етапі і ця багатюща та невичерпна винахідливість є однією з основних прикмет його творчості.

Андрієнко малює далі в абстрактному стилі з тим, що чимало його сучасних композицій є до деякої міри антропоморфічні, спрощені до

*Ця виставка буде перевезена восени до Женеви.

елементарних геометричних кольорових площин. Якщо глядач, дивлячись на ці композиції, розбудить свою уяву, він зможе розпізнати серед цих цілковито схематизованих персонажів — танцюриста, акробата, лицаря, маляра, бізнесмена. Розуміється, що ці абстрактні персонажі не існують самі для себе, вони є тільки претекстом для малярського твору, наголос бо поставлений на мистецьку композицію, а не на сюжет. Зрештою, ці персонажі можуть конкретизуватися такими лише в уяві глядача, бо мистець їм назви не дає, вони скромно зазначені, наприклад, "Зелено-сіра композиція".

В "Танцюристи" (назва чисто уявна!) глядача захоплять елегантні, гнучкі рухи тіла, а лінія композиції легко заглушує кольори, щоб краще виявити динаміку руху; у "Кльовні" натомість кольори яскравіші й легке відчуття комічності фігури створює свobodну, відпружливу атмосферу; "Лицар" відрізняється теплими, насиченими шляхетними кольорами, гордою поставою і гарними пропорціями форм; у "Бізнесмена" сильна присадкувата форма, довгі руки, могутні лікті й прості кольори...

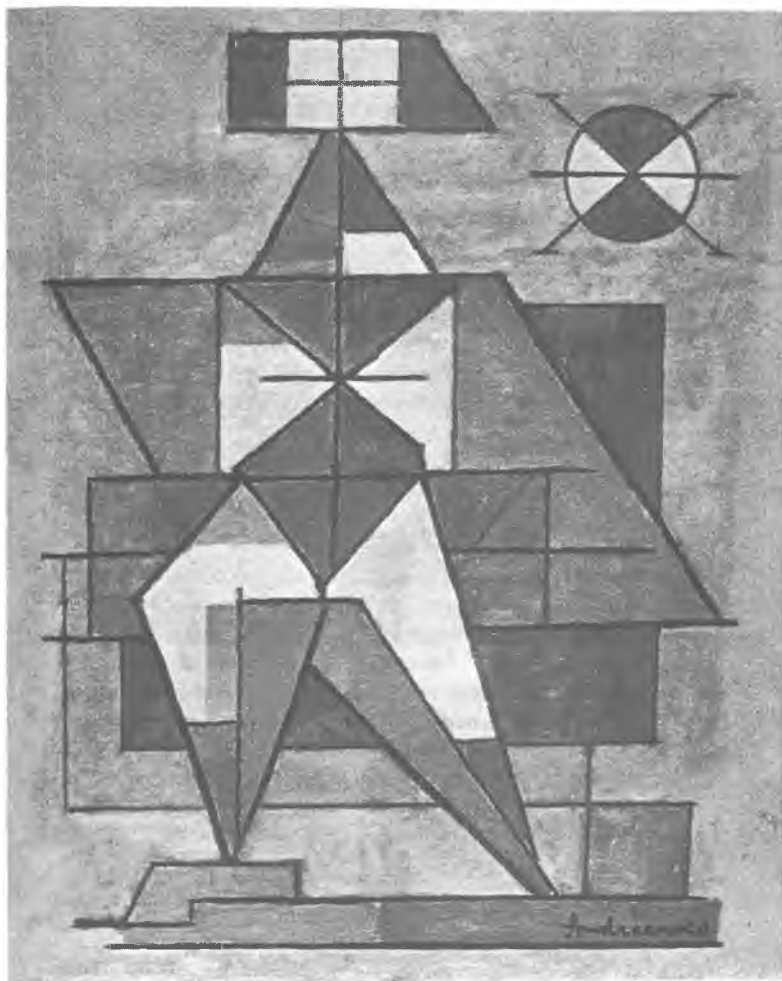
Крім антропоморфічних композицій, мистець дав кільканадцять картин із зображенням простору. Андрієнко відтворює простір не традиційним способом клясициної перспективи чи зтемнюванням кольорів на дальшому пляні, але дотепною комбінацією форм та кольорів. Таке незвичне зображення простору інтригує глядача й робить твір загадковим. Навіть малі гваші, де на ділі немає багато кольорів, простим, але вишуканим рисунком створюють враження простору чи предметів у просторі. Проблема простору завжди цікавила Андрієнка, але тепер він дає іншу розв'язку, як у давніших працях.

Кілька малих і середньої величини олій представляють матерію в русі. В цих картинах мистець послуговується сполукою колір-матерія, мазки пензля широкі та грубі, фактура майже в рельєфі, кольори насичені, часто темнуваті. Електричні лампи-прожектори кидають на них ясне світло і картини оживають, одна виглядає немов горючий вогонь, друга як матерія в приспіненому відосередковому русі, інші як рух матерії в глибину. Ці невеликі твори такі експресивні, що не толерують біля себе інших картин, кожна з них вимагає для себе окремої стіни.

Є ще кілька ніби чисто декоративних картин, в яких майже нема простору, але все ж таки є відчуття рельєфу, бо Андрієнко не любить композицій із плоскими поверхнями, для цього йому вистачає дати різну фактуру на цьому самому полотні.

Теперішня виставка дала глядачеві нагоду ще раз переконатися про кольористичні здібності мистця — тонкого й першорядного кольориста.

Коли мовиться, що якийсь маляр кольорист, то багато людей має на думці дуже сильні, яскраві, а то й визиваючі, щоб не сказати крикливі кольори. В малярстві Андрієнка подібних голосних кольорів ніколи не було, просто хоч би тому, що його малярство є завжди гармонійне. Колір, композиція і рисунок у ньому перебувають у надиво витриманій рівновазі.

*Михайло Андрієнко: "Жовто-червоно-синя композиція".
(Олія, 1973)*

Андрієнко є неперевершений кольорист під багатьма аспектами. Поперше, кожний його твір має один домінуючий колір і до нього є допасовані всі інші. Тому всі кольори творять разом одну органічну цілість, немов якийсь музичний твір, в якому одна мелодія з базою для цілого твору. Ані один колір не виривається з цілості, нема "солістів". Далі, коли, наприклад, панівний колір є насичений, то й інші будуть насичені, а коли він буде ясний, прозорий, то і решта буде прозора, немов аквареля. Для сучасного глядача, який привик до ексцентричних кольорів, такий підхід Андрієнка може, на перший погляд, видаватися

116 надто традиційним. Такий глядач не відчує зразу кольористичних нюансів Андрієнка, картини якого є ніби так природно і нормально намальовані, що їх сприймається відразу як цілість, а не як окремі кольорові частини чи деталі. Але вправне око буде захоплене такою дискретною віртуозністю кольорів Андрієнка, видержаною до кінця в кожному творі.

Подруге, Андрієнко не обмежується до кількох "своїх" кольорів, як це буває в деяких малярів, яких образи здалека можна пізнати по властивих їм кольорах, що їх видно чи не на всіх картинах цього самого мистця. Щоправда, Андрієнко теж має свої кольори, які він більше любить (наприклад, зелена барва), але він ніколи не надуживає "своїх" кольорів. На цій виставці ніяк не можна було зазримити, щоб якийсь колір, або кольори, домінували. Кожна картина має своєрідну й окрему гаму кольорів, чітко відмінну від інших творів, і треба подивляти велике багатство кольористичних спроможностей Андрієнка, щоб надати кожній композиції неповторні кольори.

Потреба, самий добір кольорів не є простий, це не є готові, видушені з тубки фарби. Кожний колір Андрієнка є опрацьований, освоєний, він має багато відтінів, пів- і чвертьтонів (якщо так по музичному можна висловлюватись про малярство). Андрієнко потрапить дати десятки відмін однієї краски, в залежності від потреби композиційної цілоти. Ці відтіни непомітно переходять від холодних до теплих тонів, від ясних до темних, від прозорих до насичених.

Та крім оригінальних композицій, крім віртуозности в добиранні кольорів, кожна картина Андрієнка посідає свій особливий настрій, має в собі щось, що її робить живою, приманливою і водночас загадковою.

Геометричні композиції, просторові конструкції оживають на полотнах Андрієнка, стають самостійними малярськими творами мистця-поета, поета, який не дає себе понести поза границі малярства, бо його поезії нерозривно товаришить інтелект.

Володимир Попович

**ГРИГОРІЯ КОЧУРА І МИКОЛУ ЛУКАША
ВИКЛЮЧИЛИ ІЗ СПУ.
В КИЄВІ ЗАСУДИЛИ МАРКА РАЙГОРОДЕЦЬКОГО**

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — Згідно з одержаними вістками, зі Спілки Письменників України усунули двох видатних українських перекладачів чужоземної літератури, Григорія Кочура та Миколу Лукаша. Причиною їх виключення були їхні виступи в обороні арештованих і засуджених діячів культури.

Г. Кочур народився в 1908 році на Чернігівщині; освіту здобув в Київському інституті народної освіти, працював викладачем чужоземної літератури, та як літературний критик. Він перекладає з чеської, словацької, польської, французької та англійської мов. Серед його перекладів є *Гамлет* Шекспіра.

М. Лукаш народився в 1919 році у Сумській області; вчився у Київському університеті. Його переклади охоплюють вісімнадцять чужих мов, в тому англійську, французьку, німецьку, еспанську, португальську, данську, угорську, чеську, словацьку, російську, білоруську, єврейську. Він переклав, м. ін., такі твори як *Фавст* Гете, *Декамерон* Боккаччо, *Мадам Боварі* Фльобера.

Наспіли також вістки про те, що недавно засуджено в Києві на два роки позбавлення волі молодого учителя Марка Райгородецького. Його обвинувачували у тому, що він утримував зв'язки з Віктором Некрасовим, видатним російським письменником на Україні. Райгородецький правдоподібно був у гостях у Некрасова в той час, коли у квартиру Некрасова вдерлися представники КГБ, щоб перевести там обшук.

**НА УКРАЇНІ ЗБИРАЮТЬ ПІДПИСИ НА ОБОРОНУ
КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ. АРЕШТУВАЛИ СВЯЩ.
В. ПРОКОПОВА**

СТОКГОЛЬМ, Швеція (УІС "Смолоскип"). — Українські католики Львівської області зібрали 1200 підписів, домагаючись, згідно з законами СРСР, дозволу на відновлення діяльності Католицької Церкви на Україні. У зв'язку зі збиранням підписів, з кінцем 1973 року

124 був заарештований у Львові о. Володимир Прокопів, після чого відставили його в Київську психіатричну лікарню.

Вістку цю подано в 9-ому випуску "Хроніки Литовської Католицької Церкви" (Литва, 1974). Згідно з цим випуском, священник В. Прокопів народився 1914 р. на Карпатській Україні. Закінчив вищу теологічну освіту в Римі. Згодом був священником на Україні. Був засланий в Казахстан, де вів місійну працю в Акмолінську. Під час масового арештування українських католицьких священників, о. В. Прокопів переїхав у Литву, де працював фізично і таємно виконував свої священнічі обов'язки серед литовських і українських вірних.

У "Хроніці" теж інформується про зібрання у Львівській області 1200 підписів під петицією в обороні української Католицької Церкви. Делегацію, яка їздила у цій справі до Москви, супроводжав також о. В. Прокопів. Повернувшись з Москви до Вільни, де він жив, о. Прокопів ствердив, що в його помешканні зробили обшук. Подібні обшуки зробили також серед тих українців львівщини, які їздили з клопотанням до Москви.

3 життя українців у світі

■ У зв'язку з 800-літтям Полтави, що припадає в цьому році, видавнича спілка "Тризуб" у Вінніпегу видала п. н. *Розгром Полтави* книжку спогадів померлого в 1966 році громадського діяча й науковця, автора багатьох праць з історії, економіки і статистики України Дмитра Солов'я. В підзаголовку книжки подано, що це спогади з часів визвольних змагань українського народу, 1914-1921. Поділяються ці спогади на чотири частини: про студентські роки з 1914 року, перебування під наглядом російської поліції, про Полтаву за часів визвольних змагань і про розгром української Полтави під більшовицьким режимом. В додатках, крім приміток, надруковані: список піонерів споживчої кооперації на Полтавщині та перелік видань Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Були написані ці спогади Д. Солов'єм ще 1947 року, під час його перебування в Ганновері в Німеччині і друкувалися вперше в тижневику *Український Голос* у Вінніпегу, з 9 травня 1973 року. Підготувала текст до друку донька Автора спогадів Оксана Соловей. Книжку видано з портретом Д. Солов'я і його фотографіями з 1913 та 1918 років. Обкладинку запроєктував Михайло Михалевич.

■ Наприкінці минулого року появилася у виданні Об'єднання Українських Письменників в екзилі "Слово" книжка новель, гуморесок і фейлетонів відомого еміграційного гумориста і фейлетоніста Івана Керницького — Ікера п. н. *Будні й неділя*. На зміст книжки склалося сорок нарисів і фейлетонів та три оповідання. Видано нову книжку І. Керницького з передмовою Остапа Тарнавського і в мистецькому оформленні — з обкладинкою й ілюстраціями Едварда Козака-Ека. Народжений 1913 року в Суходолі Бібречького повіту, Іван Керницький відзначав з кінцем 1973 року 60-річчя свого життя й 40-річчя літературної діяльності. Перша збірка новель і гуморесок І. Керницького-Ікера *Святоіванські вогні* появилася у Львові 1934 року. Друга *Мій світ* була видана там же 1938 року. Згодом, в Києві й на еміграції були видані збірки *Село говорить* (1940), *Циганськими дорогами* (1947), *Перелетні*

126 *птахи* (1952) і повість *Герой передмістя* (1958). Перу І. Керницького належить також низка п'єс, між ними *Король стрільців* (1943) і *Квіт напороти* (1943).

Видавництво "Критеріон" у Букарешті, Румунія, опублікувало цього року під назвою *Відгомони віків* збірку українського пісенного фолкльору — народних баяд, історичних пісень та пісень-хронік. Зібрав цей матеріал серед жителів в українських поселеннях Румунії співробітник Інституту етнографії та фолкльору в Букарешті д-р філологічних наук Іван Ребошапка. Попереджена збірка ґрунтовною передмовою упорядника. Матеріал упорядкований за жанрами й сюжетами: баяди найдавнішого походження, про турецько-татарську неволю, баяди епохи феудалізму, сімейно-побутові баяди та пісні, соціально-побутові пісні та пісні хроніки. В додатках надруковані: словник місцевих слів та виразів, примітки з довідками про історію записів та покажчик місцевостей й інформаторів. Опублікований д-ром І. Ребошапкою 365-сторінковий збірник важливий не тільки для дослідів і студій українського фолкльору взагалі, але і для вивчення мови й історії українських поселень у Румунії.

У виданні Української Вільної Академії Наук в Канаді появилася 1974 року 248-сторінкова праця д-ра Михайла Г. Марунчака *Українці в СРСР поза кордонами УРСР*. В книжці подано огляд історії українських поселень поза межами сьогоднішньої Української РСР — на Дунаї, Кубані, Дону, над Волгою, на Кавказі, в Туркестані, в Сибіру і на Далекому Сході або Зеленому Кліні. В передмові від видавництва сказано: "Під сучасну пору 5 469 000 українців поза кордонами УРСР, які ідентифікують себе з українським народом та його культурою, не користуються ані рідним шкільництвом для своїх дітей, ані рідною книжкою, ані жодними засобами масової комунікації в рідній мові... Порівняльно з поселеннями в західному світі, українські поселення в СРСР поза кордонами УРСР є найбільш упослідженими під культурним і політичним оглядом". В додатку передрукований "Реєстр українських урядових і громадських гуртовань на Далекому Сході" в 1921 році, як також подана бібліографія використаних джерел і праць.

У серії "Студії з феноменології та екзистенціональної філософії" Нортвестернського університету (Іванстон, США) появилася англійський переклад праці видатного польського філософа Романа Інгардена, *Das literarische Kunstwerk*. Переклад виготував Григорій Грабович, докторант порівняльного літературознавства і викладач української літератури. Нова книжка, що має заголовок *The Literary Work of Art (Літературний твір)*, включає вступи до попередніх видань, повну

бібліографію праць Ингардена і покажчик. У вступі перекладача з'ясовано розвиток філософської думки Ингардена і його відношення до його вчителя Гуссерля та до сучасних течій формалізму і структуралізму.

Літературний твір — (який вперше появився 1931 року) це аналіза структури й існування літературного твору як такого, побудована на широкому міжвідомчому ґрунті онтології, логіки, філософії літератури і теорії мови. Ингарден обстежує загальну структуру всіх літературних творів і посередньо всіх мистецьких творів, створюючи, таким чином, підвалини для докладної естетичної аналізи.

■ У Торонто від 16 до 20 квітня відбулася північноамериканська прем'єра *Патетичної сонати* Миколи Куліша. Вільний англійський переклад здійснили Мойра та Юрій Луцькі. Художнім керівником і режисером був Тім Форт. У головних ролях виступали: Юрій Славченко (Ілько), Алгіс Кибартас (Ступай-Ступаненко), Гейл Олшескі (Марина), Дам'яно Піетропаоло (Генерал Пероцький), Росс Браєнт (Андре), Дан Круткевич (Жорж), Памела Меккей (Анет), Айра Левін (Гамар), Барбара Сантамарія (Зінька), Майкел Шустер (Оврам), Мері Гіффін (Настя) і Рік Гілл (Товариш Доля). Поставу відбулася заходами Центру для дослідження драми при Торонтському університеті.

Микола Куліш написав *Патетичну сонату* під кінець двадцятих років, коли його п'єси проходили з величезним успіхом у театрі "Березиль" Леся Курбаса. Поставу п'єси було заборонено (перед цим не видало дозволу ставити п'єси *Мина Мазайло* і *Народний Малахій*), але 1931 року Олександр Таїров одержав дозвіл поставити п'єсу в московському Камерному театрі. Тут її теж заборонено після семи вистав, і радянський глядач мав змогу познайомитися з п'єсою аж на початку шістдесятих років, коли відбулося кілька постанов у Києві, Одесі, Львові, Красноярську і Ленінграді.

■ Київське видавництво "Дніпро" випустило торік збірник *Полум'яне життя: спогади про Олександра Довженка*. Упорядкування належить Юлії Солнцевої, вдові по Долженкові. Редактором збірника фігурує Леонід Новиченко, який і написав вступну статтю. Книжка нараховує 718 сторінок, вона ілюстрована фотографіями Довженка, його батьків та хати, в якій жила родина. У книжці вміщено майже сто статей про кінорежисера українських, російських та західноєвропейських авторів. Деякі спогади друкувалися раніше або в пресі або в збірнику спогадів і статтів про Довженка, що появився в Києві 1959 року. Інші ж матеріали появляються вперше і приносять нові відомості про видатного українського кінорежисера.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Емма Андієвська*: Із нових поезій.
7 *Олекса Ізарський*: Полтава (II).
23 *Райса Роснянська*: Мої зустрічі з Євгеном Сверстюком.
40 *Дмитро Козій*: "І світ піймав мене..." (Микола Вінграновський).

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 56 *Юрій Лаврінченко*: На початках Українського Відродження (VI).
67 *Дмитро Соловей*: Позір у минуле (I).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 79 *Олександр Солженіцин*: Міняти долю!
96 *Анатоль Камінський*: "Жовтневий" аспект "Празької весни".
106 *Кирило Митрович*: Слабості й сила французької демократії.
109 —. +Богдан Тадей Галайчук.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 110 *Аркадія Оленська-Петришин*: Двадцята виставка ОМУА.
Виставка Михайла Урбана.
113 *Володимир Попович*: Виставка Андрієнка в Парижі.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 117 *Анатоль Камінський*: Більше ніж тільки "політичний портрет" Донцова.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 123 Григорія Кочура і Миколу Лукаша виключили із СПУ. В Києві засудили Марка Райгородецького.
123 На Україні збирають підписи на оборону Католицької Церкви. Арештували свящ. В. Прокопова.
125 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1974 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

**НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"
З СЕРІЇ: ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО**

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Поетія — Проза — Критика. Видання друге, перероблене і доповнене, Упорядкування, вступні статті і біографічні довідки Івана Кошелівця, Мюнхен, 1974, 700 стор.

Хрестоматія поезії, прози і критики старшого, середнього і молодих поколінь в сучасній літературі Української РСР.

Ціна 15.00 дол.

БОГДАН КРАВЦІВ

**ГЛОСАРІЙ, АБО ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК-ТАЄМНИХ,
ПРИЗАБУТИХ, І НЕ ЗАВЖДИ ЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ**

Сонети, Регенсбург — Рутерфорд, 1949-1974, 73 стор. Вільєта, заставки і кінцівки роботи мистця Якова Гніздовського.

Збірка сонетів, написаних в 1945-1948 роках під час перебування автора у Західній Німеччині. У поетичній творчості Богдана Кравцева *Глосарій* — одинадцята книжка поезій.

Ціна 3.50 дол.

ОЛЕКСА ВЕРЕТЕНЧЕНКО

ЗАМОРСЬКІ ВИНА

Поетії, Мюнхен, 1974, 122 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Нова збірка поезій українського еміграційного поета Олекси Веретенченка, автора збірок поезій *Перший грім* (1939), *Дім вічності* (1951), історичної поеми *Чорна долина* (1952) і перекладу Байронової поеми *Мазепи* (1959).

Ціна 3.60 дол.